

VOOR HET BEHOUD VAN EEN VERLATEN STAD

DE TECHNISCHE NOODDIENST IN ARNHEM

September 1944 – April 1945

Martijn Zweerink

“Arnhem is een prachtige stad, als je er zelf maar in gelooft.”

Theo van Baal, stadionspeaker van Vitesse

VOORWOORD

Toen mijn vriendin enkele jaren geleden verhuisde naar de Geitenkamp, dook ik in de geschiedenisboeken om te zien waar zij terecht zou komen. Ik wist eigenlijk alleen dat de Geitenkamp een van de weinige plekken in Arnhem was waar je de echte ‘Ernhemmer’ nog tegen het lijf kon lopen. Wie op zoek gaat in de kronieken van de Arnhemse geschiedenis komt al snel uit bij de Tweede Wereldoorlog, Operatie *Market Garden* en de daaropvolgende evacuatie. Historicus Lou de Jong schreef in zijn verslaglegging van de Tweede Wereldoorlog over de gebeurtenissen in Arnhem, over de bewoners van de Geitenkamp alleen dat zij zich hadden ‘bezoedeld door hun gedupeerde medeburgers te beroven’.¹

Volgens journalist en schrijver Marcel van Roosmalen kenmerkt een Arnhemmer zich door zijn humor en zelfrelativering. Bovendien gaat een Arnhemmer altijd uit van het zwartste scenario want dan kan het uiteindelijk alleen maar meevallen.² Mocht deze moderne typering van toepassing zijn op de Arnhemse bevolking tijdens de oorlogsjaren, dan zullen toch weinigen rekening hebben gehouden met het scenario dat zich vanaf september 1944 in Arnhem voltrok. De binnenstad van Arnhem werd ernstig verwoest, terwijl het merendeel van de bewoners de bevrijding elders in Nederland moest afwachten. Zwartgalliger lijkt onmogelijk, al is volgens de Arnhemmer dus alles relatief.

Mijn masterscriptie *Geschiedenis & Actualiteit* zal gaan over Arnhem in de Tweede Wereldoorlog. Over de periode na Operatie *Market Garden* waarin de stad grotendeels verlaten was, waar de één zich inzette voor het behoud van de stad en de ander volgens Lou de Jong, ‘stal als de spreekwoordelijke raven’.³

Ps. De ligging op stuwwallen maakt de Geitenkamp onderscheidend van andere wijken in de stad. Men woont daarom niet in, maar op de Geitenkamp. Liever nog spreekt men over de bult.

¹ Louis de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 10B I, (Den Haag, 1981 & 1982), 81-82.
< http://loe.niod.knaw.nl/grijswaarden/De-Jong_Koninkrijk_deel-10b_eerste-helft_zw.pdf >
[geraadpleegd op 19-04-2017].

² Marcel van Roosmalen, *Geen brug te ver, het Arnhem van Marcel van Roosmalen* (Amsterdam, 2015).

³ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 10B I, 81-82.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	3
INHOUDSOPGAVE	4
INLEIDING	5
DE TECHNISCHE NOODHULP IN NEDERLAND	15
DE TECHNISCHE NOODDIENST IN ARNHEM	33
DE BEVRIJDING	54
CONCLUSIE	58
BIBLIOGRAFIE	60

INLEIDING

HEDENDAAGSE HERINNERING

Herinneringen van het oorlogsverleden zijn in Arnhem vandaag de dag in vele getalen aanwezig. Monumenten in het straatbeeld die verwijzen naar een tijd van verwoesting en evacuatie van de burgerbevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het zwaartepunt van deze herinneringen ligt bij de gebeurtenissen van september 1944, bij Operatie *Market Garden*. De brug in Arnhem werd later het symbool van een gewaagde poging van de geallieerden om hier de Rijn over te steken om een toegangsweg richting Nazi-Duitsland te bemachtigen. Elk jaar staat de stad op verschillende manieren uitgebreid stil bij dit verleden. Zo wisselt de lokale voetbalclub in september de geel-zwarte tenues in voor de kleuren van de Britse 1e Luchtlandingsdivisie, het Airborneplein aan de voet van de John Frostbrug stroomt vol belangstellenden voor de officiële herdenking en ter afsluiting klinkt aan de Rijnkade muziek van het herdenkingsconcert. Dit is slechts een kleine greep uit het aanbod van activiteiten dat gekoppeld kan worden aan het oorlogsverleden in Arnhem.

De ‘Slag om Arnhem’ neemt zo een centrale rol in de herdenking van de Tweede Wereldoorlog, volgens een enkeling zelfs tot een mate van welhaast ‘mythologische proporties’.⁴ In Arnhem heeft een internationale herinneringsplaats en -cultuur vorm gekregen, waarin het bestaande bewustzijn verder gecultiveerd wordt. Vanuit Brits perspectief werd de brug bij Arnhem een verbeelding van heldendom en slachtofferschap. Het gemeenschappelijke doel achter deze herdenkingen was, en is nog altijd, de herinnering aan het verleden levend te houden. Binnen de heersende herinneringscultuur is echter altijd een vertoog dominant, een heersend verhaal dat de boventoon voert. De ontwikkeling van herinnering is tevens ook een proces van in- en uitsluiting, wat past wel binnen het vertoog en wat niet. Deze dynamiek kan er toe leiden dat bepaalde verhalen uit het verleden onbewust een andere wending krijgen of onderbelicht raken.⁵

Zo refereren bijvoorbeeld weinig monumenten in Arnhem aan vier dagen van strijd in april 1945, toen de stad daadwerkelijk werd bevrijd. Pas sinds enkele jaren is er op de Geitenkamp, een woonwijk aan de noordoostelijke rand van Arnhem, een gedenksteen

⁴ Jan Brouwer, ‘Slag om Arnhem, een (on)bewuste geschiedvervalsing’, *Historiek* (25-10-2015) < <http://historiek.net/slag-om-arnhem-een-onbewuste-geschiedvervalsing/53989/> > [geraadpleegd op 12-06-2017].

⁵ Frank van Vree en Rob van der Laarse, ‘Ter inleiding’, in: Frank van Vree en Rob van der Laarse (red), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam, 2009) 7-40.

opgericht ter herinnering aan deze ‘vergeten slag’.⁶ Dit vormt vrijwel het enige monument in de stad dat verwijst naar de ervaringen van een klein aantal Arnhemmers dat na *Market Garden* in de stad was achtergebleven en door de bezetter uiteindelijk werd samengebracht op de Geitenkamp. Ondanks het uitgegeven evacuatieadvies verkozen zij een langer verblijf in een vertrouwde omgeving boven een al dan niet tijdelijk vertrek. Zij gingen niet mee in de heersende verwachting van vele Arnhemmers dat een evacuatie slechts enkele dagen, hooguit een week kon duren.⁷

Met het eveneens wegvallen van gemeentelijk bestuur en civiel gezag zag een deel van de achterblijvers zich genoodzaakt een groep te vormen die zou uitgroeien tot de Technische Nooddienst (TND). Deze groep probeerde de verlaten stad voor een naderende ondergang te behoeden. Door middel van reparaties aan het water- en elektriciteitsnetwerk, instandhouding van riolering en afwatering, maar ook door het veiligstellen van gemeentelijke archieven, poogden de leden van de TND de stad draaiende te houden in afwachting van de terugkeer van het merendeel van de bewoners.⁸ Op het hoogtepunt telde de TND meer dan tweehonderd leden en gedurende enkele maanden vormden zij als organisatie een belangrijk onderdeel van de burgerbevolking van Arnhem.

Om een voortdurende aanwezigheid in de stad te legitimeren was een zekere verstandhouding van de TND tot de aanwezige Duitse bezettingsmacht onvermijdelijk. Dit betekende onder meer dat niet alle uitgevoerde werkzaamheden alleen ten behoeve kwamen van de stad, maar ook tot nut waren voor de aanwezige Duitse militairen. Zij hadden immers ook profijt van werkende voorzieningen. Volgens de leider van de TND, de op dat moment 59-jarige architect Gurbe Jan Veenstra, was deze bijkomstigheid een noodzakelijk kwaad dat niet opwoog tegen het uiteindelijke behoud van de stad.⁹ Als thema speelde de afweging van noodzakelijk kwaad echter wel een rol. Zeker ook in de mogelijke beoordeling van de burgerbevolking achteraf.

Voor de oorspronkelijke bewoners van Arnhem, die na de bevrijding in april druppelsgewijs weer naar huis terugkeerden, was deze noodzakelijkheid als middel van

⁶ Harry van der Ploeg, ‘Dodenherdenking op de Geitenkamp’, *De Gelderlander* (12-04-2017) < <http://www.gelderlander.nl/arnhem/dodenherdenking-op-de-geitenkamp~a973e9af/> > [geraadpleegd op 14-04-2017].

⁷ André Horlings, *Arnhem Spookstad; herinneringen van evacuees, gastgezinnen en achterblijvers na de slag om Arnhem, 1944- '45* (Rijswijk, 1995), 3-4.

⁸ Gelders Archief (GA), 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 600 ‘Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem’, Gurbe Jan Veenstra (Arnhem, 1946).

⁹ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra, architect-ingenieur, wonende te Arnhem, wegens kennelijke collaboratie met de Duitsers, 1945-1949. Procesverbaal van Gurbe Jan Veenstra.

rechtvaardiging niet altijd even duidelijk. Een enkeling vond in zijn voormalige woning, als die al bewoonbaar was, nog wat meubilair terug, maar vrijwel alle persoonlijke bezittingen en waardevolle spullen waren verdwenen. Geëvacueerden konden zich bij het weerzien met de stad nauwelijks nog oriënteren. Het vuil lag metershoog in de straten, de benodigde voorzieningen werkten niet of nauwelijks en aan werkelijk alles was een tekort.¹⁰ De inzet en waarde voor de stad van de TND was na de bevrijding dan ook aan discussie onderhevig.

Het idee achter de organisatie en opzet van de TND was niet geheel nieuw. In 1941 werd door de Duitse bezetter in het kader van de gelijkschakeling van de Nederlandse samenleving de Technische Noodhulp (TeNo) geïntroduceerd. De TeNo moest functioneren als een landelijk verspreide hulporganisatie en werd gevormd naar een model dat in Duitsland al langer bestond.¹¹ In naam, maar zeker ook in de beoogde doelstellingen, deden beide organisaties nauwelijks voor elkaar onder.

De vraag wat zich in die zeven maanden tussen de geallieerde landingen en de bevrijding had afgespeeld lag bij veel teruggekeerden voor op de tong. Zeker gezien de staat waarin Arnhem bij de langverwachte thuiskomst werd aangetroffen. Bij veel Arnhemmers speelde in de beoordeling ten opzichte van het werk en de leden van de TND, de medewerking met de bezetter een rol.¹² Aan een grondige opheldering van de gebeurtenissen in de chaos van de voorafgaande maanden werd evenwel vlak na de oorlog weinig tijd besteed. Arnhem moest immers eerst weer 'vanaf de grond' worden opgebouwd.¹³

¹⁰ Horlings, *Arnhem Spookstad*, 86-88.

¹¹ Dit onderzoek is gericht op twee verschillende hulporganisaties, die in ieder geval in naam nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. De benaming Technische Noodhulp en Technische Nooddienst worden bovendien in veel bronnen voortdurend door elkaar heen gebruikt. Voor het gemak zal in de drie volgende hoofdstukken de Technische Noodhulp consequent worden aangeduid met de afkorting TeNo en de Technische Nooddienst met TND. Beide afkortingen komen in de beschikbare bronnen ook regelmatig voor. Martijn Zweerink

¹² GA, 1557, 86, Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Procesverbaal van Gurbe Jan Veenstra.

¹³ Bert Kerkhoffs, *Arnhem, stad van daklozen* (Nijmegen, 1981) 34-39.

STATUS QUAESTIONIS

Door de verhoudingen binnen het vertoog van Arnhem en de Tweede Wereldoorlog zijn de gebeurtenissen van september 1944 leidend. Dit is ook terug te vinden in de bestaande literatuur over dit onderwerp. Het is ondoenlijk om alle relevante werken hier op te sommen. Maar aan de hand van voornamelijk recente literatuur over *Market Garden* in zijn geheel zal steeds verder op de periode in Arnhem tussen september 1944 en april 1945 worden ingezoomd. Door het vaststellen van eventuele bijzonderheden in de beschikbare literatuur kunnen relevante thema's voor het onderzoek worden aangedragen.

Zeker ook vanuit een internationaal oogpunt is Operatie *Market Garden* een dankbaar onderwerp gebleken voor historici, militaire geschiedschrijvers en ooggetuigen. Daarbij is vooral aandacht voor de waarde van de militaire operatie binnen het Europese strijdtoneel en het optreden van de Britse 1e Luchtlandingsdivisie. Een van de bekendere publicaties, die weliswaar niet recent kan worden genoemd maar desondanks niet mag ontbreken is *A Bridge Too Far* van auteur Cornelius Ryan uit 1974. Hierin probeerde Ryan Operatie *Market Garden* in zijn geheel weer te geven, inclusief miscalculaties aan de geallieerde zijde.

Daarmee brak het boek deels met voorgaande werken die de operatie nog bestempelden als 'deels geslaagd'.¹⁴ De heroïsche beschrijving van het optreden van de Britse parachutisten werd enkele jaren later verfilmd, wat bijdroeg aan een verdere cultivering van de vermeende 'Slag om Arnhem'. Sindsdien lijkt het beschreven verleden in het publieke bewustzijn verankerd te zitten.¹⁵ De populariteit van de film droeg daarnaast bij aan de verschijning van publicaties van ooggetuigen. Een voorbeeld hiervan zijn de samengestelde memoires van luitenant-kolonel John Frost, naar wie de brug over de Rijn werd vernoemd.¹⁶

Veel van de daaropvolgende werken droegen bij de verbeelding van het optreden van de Britse militairen. Aan het perspectief van de aanwezige Duitse militairen of de Arnhemse burgerbevolking werd tot dan toe slechts oppervlakkig aandacht geschonken. De Duitse militair werd eenvoudigweg alleen beschouwd als tegenstander. De militair historicus Robert J. Kershaw behandelde als een van de eersten de strijd die zich afspeelde vanuit een Duits perspectief. In *It Never Snows in September* uit 1990 maakte de auteur hiervoor gebruik van interviews met destijds betrokken Duitse militairen. Een multiperspectieve benadering van het verleden, waarbij aandacht is voor meerdere invalshoeken. De aandacht verschoof naar het meer persoonlijke verhaal. Dergelijke ooggetuigenverslagen, die jaren na de oorlog

¹⁴ Brouwer, 'Slag om Arnhem, een (on)bewuste geschiedvervalsing'.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ John Frost, *A Drop too Many* (Barnsley, 2009) xi – xvi.

kunnen worden opgesteld door middel van *Oral History*, geven een verhaal weer op individueel niveau.¹⁷

Specifieke literatuur over de periode waarin Arnhem nagenoeg verlaten was lijkt een stuk schaarser. Zeker in vergelijking met de aanwezige literatuur over Operatie *Market Garden*. Deze periode vormt veelal een onderdeel binnen een groter verhaal waarin de luchtlandingen, de evacuatie en de plunderingen vaste onderdelen vormen. Wel verschenen vrij snel na de bevrijding de eerste publicaties die ingingen wat er in Arnhem gebeurd was. Daarbij werd ook aandacht geschonken aan het optreden van de TND. Zo schreef auteur Johan van der Woude al in 1945 het werk, *Arnhem, Betwiste Stad*, vanuit het perspectief van twee fictieve personages.¹⁸ Van der Woude verbleef gedurende de laatste maanden van de oorlog in Haarlem en baseerde daarom zijn verhaal op ooggetuigenverslagen en aantekeningen. Dit resulteerde in literaire volzinnen die benadrukten hoezeer de stad had geleden. 'Een menigte gieren was neergedaald op een zieltogende prooi, rijk en zonder weerstand'.¹⁹

Anders dan Van der Woude, stelden ook directbetrokkenen hun ervaringen op papier. Deze korte verhandelingen hadden vaak een verklarend of apologetisch karakter. Zo schreef Gurbe Jan Veenstra het pamflet *Wat gebeurde er in Arnhem?* als verklaring voor het optreden van zijn dienst, vanuit een behoefte om onduidelijkheden bij de Arnhemse bevolking weg te nemen.²⁰ Dergelijke werken, opgesteld op basis van eigen ervaringen of die van derden, waren niet wetenschappelijk, maar vormden wel een basis voor verdere geschiedschrijving. Lou de Jong leek met het ontrafelen van de verschillende rollen van de achtergebleven bevolking minder moeite te hebben. Zo stelde hij in zijn magnum opus vast dat Arnhemmers die voor de mof werkten, dus ook de leden van de TND, zich bezoedelden door het beroven van hun medeburgers. Daarbij werd overigens wel aangekaart dat de bezetter leidend was geweest in een proces van systematische roof.²¹

De lotgevallen van Arnhem die door De Jong werden beschreven in een groter geheel verschenen aan het begin van de jaren tachtig. In deze periode verschenen eveneens publicaties die specifieker ingingen op Arnhem zelf. Zo beschreef historicus en archivaris Pieter van Iddekinge alle facetten van het laatste oorlogsjaar in Arnhem, van verwoesting tot

¹⁷ Zie onder meer; Mike Rossiter, *We Fought at Arnhem* (Londen, 2009) en Ingrid Maan, *Weggemoffeld* (Aalten, 2015).

¹⁸ Johan van der Woude, *Arnhem, Betwiste Stad* (Amsterdam, 1945) 5. De opbrengst van het boek kwam in zijn geheel ten goede aan de wederopbouw van Arnhem.

¹⁹ Van der Woude, *Arnhem, Betwiste Stad*, 68-69.

²⁰ GA, 1557, 600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem'.

²¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 10B I, 81-82.

bevrijding. Daarbij was ook aandacht voor de achterblijvers en de TND.²² Iddekinge concludeerde dat niet alle lacunes in de gebeurtenissen konden worden opgevuld, hoewel de hoeveelheid overgeleverd bronmateriaal gezien de omstandigheden verwonderlijk was.²³ Dit weerhield Iddekinge er niet van om een duidelijke scheiding aan te brengen tussen ‘goed’ en ‘fout’. In een alinea ging Iddekinge in op de oprichting van de TND. Hierin werd ook een algemene verwijzing geplaatst naar de TeNo. Een oppervlakkige verwijzing die verder alleen inging op de overeenkomst in naam. Iddekinge concludeerde dat onduidelijkheid over de naam van de TND ‘misschien maar het veiligste voor was iedereen.’ Wat de auteur hiermee bedoelde werd vervolgens niet verder uitgewerkt.²⁴

Journalist Bert Kerkhoffs spitste zich in *Arnhem, Stad van Daklozen*, dat omstreeks dezelfde tijd verscheen, verder toe op de periode waarin de stad grotendeels verlaten was. Eveneens stond Kerkhoffs uitgebreid stil bij de terugkeer van de geëvacueerde bewoners en de wederopbouw van de stad.²⁵ Slechts sporadisch was er aandacht voor de vraag wie er, buiten de bezetter om, verantwoordelijk was voor de staat waarin velen hun huis terugvonden. Volgens Kerkhoffs interesseerde dit de Arnhemmers ook maar matig.²⁶ Een conclusie die echter geen aansluiting vind bij het aantal beschikbare rapporten en verslagen in het archief.

Specifieke literatuur over de periode van Arnhem als vogelvrije stad is dus schaars en fragmentarisch. Bovendien wordt de TND in deze werken algemeen beschouwd als nieuw fenomeen dat ontstond na *Market Garden*. Binnen deze kaders werd de dienst dan ook beoordeeld. Waar Van der Woude nog concludeerde dat de TND de stad had bewaakt tot zij door de bezetter en de NSB buitenspel werd gezet, was het eindoordeel van Iddekinge minder duidelijk.²⁷ Het werk van Iddekinge maakte weliswaar grondig gebruik van het beschikbare bronmateriaal, maar kan vandaag de dag wellicht als gedateerd beschouwd worden. Bovendien kan aanvullend archiefonderzoek een aantal vraagtekens wegnemen door op zoek te gaan naar verbindingen met de eerdergenoemde TeNo.

Over de TeNo als hulporganisatie is echter eveneens weinig wetenschappelijke literatuur verschenen, op een enkele Duitse dissertatie na. De TeNo vond zijn oorsprong in Duitsland en de beschikbare literatuur is voornamelijk gericht op deze periode.²⁸ De

²² Pieter van Iddekinge, *Arnhem 44/45; evacuatie, verwoesting, plundering, bevrijding, terugkeer* (Arnhem, 1981) 148-189.

²³ Iddekinge, *Arnhem 44/45*, XIV-XV.

²⁴ *Ibidem*, 152.

²⁵ Kerkhoffs, *Arnhem, stad der daklozen*, 128-175.

²⁶ *Ibidem*, 116.

²⁷ Van der Woude, *Arnhem, Betwiste Stad*, 68-69.

²⁸ Andreas Linhardt, *Die Technische Nothilfe in der Weimarer Republik* (Braunschweig, 2006).

organisatie bestond maar relatief kort in Nederland en kan daarom moeilijk worden vergeleken met de Duitse moederorganisatie. In het werk van De Jong kwam de TeNo kort aan bod en werd ingedeeld bij andere organisaties als de Volksdienst en Stichting Winterhulp Nederland.²⁹ Een ingreep die eveneens werd toegepast door andere historici. Al bracht dit met zich mee dat de uniciteit van de verschillende organisaties verloren ging.³⁰

De TeNo in Nederland was als organisatie ingebakerd binnen nationaalsocialistische kaders en het lokale bestuur. Hierdoor kunnen bredere publicaties, bijvoorbeeld over het proces van gelijkschakeling, de NSB of gemeentelijk bestuur een licht werpen op de TeNo in Nederland. Naast delen van de recent verschenen serie *Leven in bezet Nederland* kan gedacht worden aan publicaties als *Burgemeesters in Oorlogstijd* van historicus Peter Romijn. Ook publicaties over de omgang met collaboratie na de oorlog bieden wellicht een ingang met betrekking tot de TeNo. Door beschikbare fragmenten aan elkaar te koppelen kan in ieder geval een fundament worden gevormd voor een mogelijk onderzoek.

Door het ontbreken van een dergelijk fundament is misschien ook de vergelijking met de TND nooit tot stand gekomen, waardoor de organisatie in Arnhem tot nu toe binnen de eigen kaders is beschouwd. Bovendien is het bestaande onderzoek inmiddels gedateerd te noemen wat de relevantie voor een nieuwe studie naar de TND benadrukt.

²⁹ Louis de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 5 I, (Den Haag, 1974) 627 & 744.
< http://loe.niod.knaw.nl/grijswaarden/De-Jong_Koninkrijk_deel-05_tweede-helft_zw.pdf >
[geraadpleegd op 19-04-2017].

³⁰ Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie; Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem, 1991) 247-248.
Hirschfeld omschrijft de TeNo bijvoorbeeld als een paramilitaire organisatie. Zie ook; David Littlejohn, *Defending the Reich* (Londen, 2007) 470-544.

DOEL- EN VRAAGSTELLING

De bestaande literatuur over Arnhem in de periode na *Market Garden* heeft wel aandacht voor de TND, maar alleen binnen als opzichzelfstaande organisatie. De opvatting dat de TND een nieuwe organisatie was beperkt het onderzoeksveld aanzienlijk. Naar de voor die tijd al bestaande TeNo wordt slechts sporadisch verwezen, hoewel deze een relatief goed ontwikkelde afdeling had in Arnhem. Daarmee gaan bestaande publicaties voorbij aan eventuele verbindingen en overeenkomsten tussen de TND en de TeNo. Ook de eventuele invloed van de beeldvorming rondom de TeNo klinkt nergens door, terwijl het toch een product was van de beoogde gelijkschakeling van de Nederlandse maatschappij.

Bovendien zijn tegenstellingen, zoals de totstandkoming van beide organisaties een interessante factor. De TeNo kwam tot stand op initiatief van de bezetter en werd van bovenaf vormgegeven, waar de TND werd opgericht door lokale burgers. Dit *bottom-up* principe biedt een mooi perspectief op het handelen van individuen in een uitzonderlijke tijd. Door deze benadering komen thema's als noodzakelijk kwaad, heldendom en slachtofferschap in een ander daglicht te staan. De TND symboliseert als het ware de ambivalentie van gemaakte keuzes in een periode waarin het mes altijd aan twee kanten sneed. Dit onderzoek zal de TND dan ook niet beschouwen als nieuw fenomeen maar als voortzetting van de TeNo. Deze aanname impliceert dan ook dat de TND binnen een breder kader geplaatst moet worden dan in de voorgaande literatuur gebruikelijk was.

Dit onderzoek is gericht op de overeenkomsten en verschillen tussen de TND en de TeNo aan de hand van de volgende onderzoeksvraag; Hoe verhiel de Technische Nooddienst in Arnhem zich tot de reeds eerder opgerichte Technische Noodhulp in de periode van september 1944 tot en met april 1945? Door op zoek te gaan naar specifieke raakvlakken en dwarsverbanden wordt de TND in een breder, procesmatige context geplaatst, die rekening houdt met een zekere mate van continuïteit. Dit biedt nieuwe invalshoeken rond de ambivalente beeldvorming zoals die is ontstaan over het handelen van de TND in Arnhem.

Om tot een weloverwogen antwoord op de onderzoeksvraag te komen zal ten eerste het raamwerk waarin de TeNo opereerde moeten worden vastgesteld, anders is een vergelijking immers onmogelijk. Er is echter nauwelijks sprake van specifieke literatuur over deze organisatie die enige houvast kan bieden. Het raamwerk zal dan ook op basis van beschikbaar archiefmateriaal opgesteld moeten worden. Door middel van een beschrijvend onderzoek naar doel- en samenstelling, ontwikkeling en uitgevoerde werkzaamheden zal chronologisch worden onderzocht hoe de TeNo, als product van de gelijkschakeling, een plek kreeg in de

Nederlandse maatschappij. Waar de bronnen dat toestaan wordt dit raamwerk uiteraard toegespitst op Arnhem.

De tussentijdse conclusies aangaande de TeNo dienen als richtlijn voor het verdere onderzoek naar de TND. Dit is de volgende stap waarin ook de TND in kaart zal worden gebracht aan de hand van archiefonderzoek. Het beschikbare materiaal zal uiteraard meer gericht zijn op de specifieke situatie in Arnhem. Door in het onderzoek de TND op dezelfde aspecten te benaderen als de TeNo, ontstaat er een contrast. Op deze manier worden de overeenkomsten en verschillen met de TeNo duidelijk gemaakt. Waar nodig zal ook de verdere ontwikkeling van de TeNo in de rest van Nederland bondig worden aangekaart. Het raamwerk van de TeNo vormt in deze analyse de maatstaf, omdat zij als organisatie een langere traditie kende en een groter bereik had. Bovendien kwam zij zoals gezegd tot stand op initiatief van de bezetter, in tegenstelling tot de TND.

De resultaten van dit onderzoek zijn tweeledig. In eerste instantie kan het uitgevoerde archiefonderzoek voor zowel de TeNo, als de TND worden beschouwd als een aanvulling op gedateerd, dan wel ontbrekend onderzoek. En ten tweede biedt dit onderzoek door middel van een vergelijking tussen twee bestaande organisatie mogelijk een nieuwe invalshoek bij de benadering van de gebeurtenissen in Arnhem.

BRONNEN

Voor het onderzoek naar de TeNo in Nederland werd in dit geval voornamelijk gebruik gemaakt van geraadpleegde bronnen uit de archieven van het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies (NIOD) in Amsterdam. Over de aldaar beschikbare bronnen kan over het algemeen geconcludeerd worden dat deze fragmentarisch zijn, zowel op inhoud als verspreiding. Het betreft voornamelijk eenzijdige communicatie die vanuit de *Befehlsstelle* van de TeNo in Den Haag naar de lokale afdelingen door het gehele land zijn verzonden. De *Dienstbefehle* zijn veelal zakelijk van toon en bevatten veel van hogerhand opgelegde informatie.

Omdat de TeNo op initiatief van de bezetter werd opgericht, en ook onder Duits toezicht stond, bieden deze documenten een goed inzicht in de doelstellingen van de organisatie. Hoewel de *Dienstbefehle* een beeld schetsen van de bestaande ideeën, verwachtingen en problemen vanuit de top, ontbreken vaak specifieke reacties van de verschillende afdelingen. De onderlinge wisselwerking komt daarmee minder aan het licht. Wel kenmerken de beschikbare bronnen zich door een opvallende variatie in onderwerpen. Daarnaast kan, zoals

in de voorgaande Status Quaestionis is aangekaart, gebruik worden gemaakt van aanvullende literatuur om de TeNo binnen de Nederlandse samenleving te plaatsen.

De beschikbare bronnen in het Gelders Archief (GA), die specifiek gericht zijn op Arnhem en de TND, zijn eveneens fragmentarisch. Het zwaartepunt van het materiaal ligt vanzelfsprekend na *Market Garden* tot enkele maanden na de bevrijding. De bronnen vormen een verzameling van berichten van officiële instanties, handgeschreven notities die ingaan op de situatie in de stad en rapporten van voormalig TND-leden die verschenen na de bevrijding. Deze bronnen verschillen onderling van opzet, inhoud, karakter en toon. Getuigenissen van betrokken personen die achteraf zijn opgesteld worden bijvoorbeeld gekenmerkt door een sterk onderscheid tussen daden die te kwalificeren zijn als 'goed' of 'slecht'. De nadruk op een van de twee is afhankelijk van het perspectief van de betreffende auteur. Een dergelijke agenda speelt een rol in de vervaardiging van de bron. Deze verschillende visies moeten in de analyse dan ook met elkaar worden vergeleken om tot genuanceerde conclusies te komen.

Om lacunes binnen het archiefonderzoek op te vullen is ook een groot aantal kranten onder de loep genomen. Zowel door de bezetter gecontroleerde dagbladen als ondergronds verschenen kranten zijn voor dit onderzoek gebruikt.³¹ Uitgaven als *Volk en Vaderland*, het weekblad van de NSB, of vergelijkbare tijdschriften zijn voor dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. Een van de doelstellingen van de TeNo was bijvoorbeeld het uitstralen van een politiek neutraal karakter. Een eigenschap die in dergelijke kranten waarschijnlijk niet naar voren zal komen. Uiteraard kan dit argument worden aangedragen voor kranten die verschenen vanuit het verzet, maar deze tonen tenminste een contrast met de publicaties die onder controle stonden van de bezetter.

³¹ De Nederlandse pers werd al vrij snel na de inval in 1940 onder controle gebracht van de Duitse bezetter. Als reactie kwam al snel de illegale pers op. Zie ook; Lydia Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945* (Amsterdam, 1989).

DE TECHNISCHE NOODHULP IN NEDERLAND

INTRODUCTIE EN GELIJKSCHAKELING

“Wij TeNo-Mannen staan bereid,

In oorlogs- en in vreedestijd.

Wij trekken op en treden aan,

Om 't volk in nood nabij te staan.”

Met deze regels begon de winnende inzending van een uitgeschreven liederenwedstrijd door de TeNo in Nederland.³² Dhr. Leenman, plaatselijk afdelingsleider in Den Bosch, ging aan de hand van vier coupletten in op de doelstellingen, het moraal en het karakter van de TeNo. De *Technische Nothilfe Befehlsstelle Niederlande*, het overkoepelende bestuursorgaan van de TeNo in Den Haag, onder leiding van ingenieur majoor Dr. Beck, kon zich prima vinden in de ingezonden versregels. Alleen de begeleidende melodie ontbrak nog. De leden van de TeNo werden dan ook namens de *Befehlsstelle* aangeschreven om tevens een toepasselijke compositie op schrift te stellen, waarbij Beck een lichte voorkeur uitsprak voor een pakkende marsmelodie. Als beloning voor de beste compositie werd een hoofdprijs van fl.100,- in het vooruitzicht gesteld.³³

De TeNo, een afgeleide van de in Duitsland reeds bestaande *Technische Nothilfe*, werd in juli 1941 geïntroduceerd door Rijkscommissaris Arthur Seys-Inquart tijdens een bijeenkomst in hotel Bellevue in Amsterdam.³⁴ Bij de introductie kreeg de organisatie drie doelstellingen mee. Ten eerste behoorde de TeNo, in tijden van nood, te functioneren als orgaan voor openbare hulpverlening van technische aard. Dit betekende onder meer het veiligstellen van noodzakelijke inrichtingen voor het publieke leven en het bieden van bescherming en hulpverlening aan de burgerbevolking. Bij oorlogsgeweld of natuurrampen diende de TeNo nutsvoorzieningen als gas, water en elektriciteit en alle facetten van de lokale infrastructuur in stand te houden.

Om de dienstbaarheid aan de maatschappij zo effectief mogelijk in te richten, moest de TeNo een volledig zelfstandige en Nederlandse organisatie worden. Dit was de tweede doelstelling. De beoogde brede specialisatie van het takenpakket garandeerde deze zelfstandigheid, maar stond een samenwerking met andere hulporganisaties als het Rode

³² NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

³³ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

³⁴ *De Telegraaf* (23-07-1941) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110583438> > [geraadpleegd op 11-04-2017].

Kruis of de gemeentelijke Luchtbeschermingsdienst (LBD) niet in de weg. Voor de TeNo was een overkoepelende taak weggelegd.³⁵ De lokale gemeentelijke autoriteiten, meer specifiek de burgemeester en de politiewaard, waren voor een effectieve inzet van de TeNo verantwoordelijk. Tenslotte benadrukte Seys-Inquart dat toekomstige leden werden geacht om onderlinge verschillen in politieke voorkeur en levensbeschouwing buiten de deur te houden. De derde doelstelling was dus gericht op het bevorderen van de neutraliteit. Zo werd elke schijn van politieke of kerkelijke verbondenheid vermeden.³⁶ Aan de hand van deze drie doelstellingen, die logischerwijs met elkaar in verbinding stonden, kon de TeNo in bezet Nederland wellicht uitgroeien tot een dienst met nut voor iedereen.

De TeNo was, zoals reeds aangegeven, een direct afgeleide van de in Duitsland sinds 1919 bestaande *Technische Nothilfe*. De ongewapende vrijwilligers van de *Nothilfe* beschermden nutsvoorzieningen en publieke gebouwen tijdens de roerige periode van de Weimarrepubliek na de Eerste Wereldoorlog.³⁷ Met de opkomst van de *NSDAP* onder leiding van Adolf Hitler verloren veel van de bestaande organisaties die gedurende de Weimarperiode waren opgericht hun oorspronkelijke status. De *Nothilfe* bleef echter bestaan en werd onder de vleugels van de *NSDAP* geschaard. In maart 1935 werd de organisatie door Wilhelm Frick, minister van Binnenlandse Zaken, ingedeeld als *Hilfsformation der Polizei*, een status die twee jaar later officieel werd. De algemeen leider van de TeNo, Hans Weinrich, verkreeg daarmee zelfs de titel van *Reichsführer*, waarmee hij titulair op dezelfde hoogte kwam als *Reichsführer-SS*, Heinrich Himmler. De titel werd dan ook al snel aangepast.³⁸

Voor het uitbreken van de oorlog was de *Nothilfe* in Duitsland uitgegroeid tot een organisatie van ongeveer 200.000 leden, verdeeld over meer dan 1.500 *Ortsgruppen*. Het merendeel van deze leden was te oud voor actieve militaire dienst. Leden werden geacht vanuit hun beroepservaring over voldoende kennis te beschikken om daar waar nodig ingezet te worden. Onder het ledenbestand bevonden zich dan ook veel ambachtslieden, elektriciens en loodgieters.³⁹ Voor potentiële leidinggevenden van de dienst werd in Berlijn, onder de rook van Berlijn, een *Reichsschule* ingericht. Door middel van cursussen en praktijklessen konden leden zich hier verder specialiseren, om na hun opleiding eventueel door te stromen naar

³⁵ GA, 2197 Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, 1737 Mededeling van de oprichting van een afdeling van de Technische Noodhulp.

³⁶ *Arnhemse Courant* (13-05-1942) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010329034:mpeg21:p001> > [geraadpleegd op 22-05-2017].

³⁷ Zie voor de *Nothilfe* in deze periode onder meer; Andreas Linhardt, *Die Technische Nothilfe in der Weimarer Republik* (Braunschweig, 2006).

³⁸ Littlejohn, *Defending the Reich*, 470.

³⁹ *Ibidem*, 470-471.

andere militaire of publieke organisaties in Duitsland.⁴⁰ De *Nothilfe* leverde op deze manier opgeleide technische krachten, die elders in het Rijk van grote waarde konden zijn.

In februari 1942 was het ledenaantal van de *Nothilfe* in Duitsland gedaald tot ongeveer 150.000. Een afname die te verklaren was door het verloop van de oorlog en de vraag naar geschoolde arbeiders. De leden van de *Nothilfe* konden zich, mede door hun opgedane ervaring en kennis, verdienstelijk maken in de volop draaiende oorlogsindustrie. Op basis van het ledenaantal stond de organisatie op gelijk met de *Sicherheits- und Hilfsdienst*, een organisatie die vergelijkbaar was met de LBD in Nederland. In dit jaar werd de *Nothilfe* ook omgevormd tot een hybride organisatie tussen de *Ordnungspolizei* en de *SS*, maar zij bleef tot het einde van de oorlog een ongewapende eenheid.⁴¹

De introductie van de TeNo in Nederland kan worden beschouwd als onderdeel van de zogenaamde *Gleichschaltung*, de beoogde gelijkschakeling van de Nederlandse maatschappij aan de idealen van de bezetter. Om de invoering van de nationaalsocialistische ideologie in Nederland te vergemakkelijken, greep de bezetter in op veel facetten van de samenleving. Stapsgewijs en veelal met medewerking van de NSB werd geprobeerd om de gehele maatschappij op dezelfde politieke lijn te brengen. Deze gelijkschakeling vond plaats op verschillende manieren en was overal voelbaar.⁴²

Zo werd twee maanden na de Nederlandse capitulatie al geprobeerd om Joodse en Duitsland niet-welgezinde leden uit de LBD te verwijderen. Ieder lid van de LBD moest middels het ondertekenen van een formulier verklaren, niet bij een van de deze categorieën te horen. Wie de verklaring niet ondertekende kon uit zijn functie bij de LBD worden ontheven. Al was de controle in het begin niet zo scherp. Welgezindheid was bovendien niet iets wat de bezetter direct van de Nederlandse burgers mocht verwachten, waarna het criterium 'niet-welgezend' werd aangepast naar 'vijandig'.⁴³ Volgens de bezetter waren instituties in Nederland, met name organisaties met een groot aantal vrijwilligers, gebaat bij een sterk middenkader. Bij veel instanties werd de positie van uitvoerende functionarissen dan ook aangepast door vrijwilligers te vervangen door betaalde krachten.⁴⁴

⁴⁰ Littlejohn, *Defending the Reich*, 470-471.

⁴¹ *Ibidem*, 473-476.

⁴² De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 241-440.

⁴³ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 257 Stukken betreffende de Luchtbeschermingsdienst en de brandweer te Arnhem, 1939-1944. De LBD was één van de eerste organisaties in Nederland waar het ondertekenen van een dergelijke Ariërverklaring noodzakelijk was voor behoud van het lidmaatschap.

⁴⁴ Peter Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd; besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006) 168.

Een andere mogelijkheid binnen de gelijkschakeling was het opheffen van bestaande organisaties. Zo werden bijvoorbeeld alle politieke partijen in 1941 verboden. Alleen de NSB mocht blijven bestaan. Enkele maanden later werden de verschillende vakcentrales, waaronder het Nederlands Verbond van Vakverenigingen vervangen door het Nederlandsche Arbeidsfront. Voor de jeugd werd de padvinderij verboden en was het alleen nog toegestaan om lid te worden van de Jeugdstorm.⁴⁵ Veel van de opgeheven instanties werden vervangen door vergelijkbare Duitse organisaties. Zo kwam in navolging van de Duitse *Winterhilfe*, de liefdadigheid in Nederland vanaf 1940 voor rekening van Stichting Winterhulp Nederland. Het sociale werk in Nederland werd gebundeld binnen de Nederlandsche Volksdienst die eveneens was vormgegeven naar Duits model.⁴⁶

De introductie van de TeNo paste binnen de gelijkschakeling, maar was in die zin opmerkelijk omdat het geen bestaande organisatie verving. Het werd geïntroduceerd als nieuw alternatief tussen bestaande organisaties als de vrijwillige brandweer en de LBD, die op zichzelf niet aan zekere mate van gelijkschakeling zouden ontkomen. Het nationaalsocialistische karakter van sommige geïntroduceerde organisaties was niet zozeer herleidbaar uit de getoonde dienstbaarheid, maar uit de monopolistische positie die zij in de innamen. Een positie die bewust door de bezetter werd gecreëerd.⁴⁷

Na de introductie in Nederland konden geïnteresseerden zich voor een lidmaatschap, aanmelden bij de *Befehlsstelle* in Den Haag. Aanmeldingen kwamen veelal van plaatselijke afdelingen van de NSB, of de op dat moment nog bestaande NSNAP.⁴⁸ Wie zich aanmeldde, werd doorverwezen naar een op handen zijnde informatieavond in de buurt. Door het hele land werden dergelijke propaganda-avonden georganiseerd. Het vaste programma daarvan kende negentien agendapunten. Aan bod kwamen onder meer de opzet van de dienst, de doelstellingen en de samenwerking met andere organisaties. Geïnteresseerden die qua leeftijd in aanmerking kwamen voor bijvoorbeeld de Weerbaarheidsafdeling (W.A.), de geüniformeerde ordedienst van de NSB, werden gestimuleerd om van deelname aan de TeNo

⁴⁵ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, 241-440. Zie voor meer informatie over de gelijkschakeling in Nederland ook; Robin te Slaa, *1941, Het masker valt* (Houten, 2016).

⁴⁶ *Ibidem*, 241-440.

⁴⁷ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 198 Tribunaal van het Arrondissement Arnhem, 29 september 1947.

⁴⁸ NIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1773 Stukken betreffende de oprichting van plaatselijke Technische Nothilfegroepen en hun personele bezetting, 1941.

af te zien. Het was namelijk niet de bedoeling om dergelijke organisaties leden afhandig te maken.⁴⁹

Dit stond een mogelijke samenwerking tussen verschillende initiatieven echter niet in de weg. Zo was bijvoorbeeld vanuit de NSB zelf, in november 1940 een Technisch Gilde opgericht. Dit was een vakgroep voor arbeiders, ingenieurs en ambachtslieden binnen de technische sector. Een van de doelstellingen van het Gilde was het tentoonstellen van de 'dienstbaarheid aan de gemeenschap'.⁵⁰ De mogelijke oprichting van een vrijwillige hulpdienst was een manier om hieraan gestalte te geven. Een samenwerking tussen de TeNo en het Gilde lag dan ook voor de hand. In de praktijk kwam dit tot uiting door leden van het Technisch Gilde zoveel mogelijk aan te sporen om eveneens lid te worden van de TeNo. Een hulporganisatie vanuit het Gilde zelf kwam dan ook nooit meer van de grond.

Meer dan zeventig gemeenten werden in eerste instantie door de *Befehlsstelle* aangekaart als vestigingsplaats voor de inrichting van een lokale afdeling van de TeNo. Zo ook in Arnhem, waar de informatieavond gepland stond in de lente van 1942. Deze had plaats op de bovenverdieping van Café-restaurant Royal aan het Willemsplein. Dit chique etablissement, op een steenworp afstand van de Willemskazerne, werd vaker voor dergelijke doeleinden gebruikt, bijvoorbeeld voor de keuringsdagen van de *Waffen-SS* en de Landwacht.⁵¹ In Royal werden verdere stappen gezet voor de oprichting van een Arnhemse afdeling van de TeNo. In aanwezigheid van onder meer burgemeester Bloemers, afgevaardigden van de LBD en Duitse vertegenwoordigers van de *Ordnungspolizei* en *NSDAP* werd besproken hoe een dergelijke afdeling voor Arnhem van nut kon zijn, en wat dit betekende voor andere hulporganisaties.⁵² Ter illustratie van de mogelijkheden en het potentieel van de dienst werd eveneens een film vertoond van het werk van de *Nothilfe* in Duitsland.

Voor de eventuele oprichting van een Arnhemse afdeling werd vanuit de staat een bedrag van fl.7.500,- beschikbaar gesteld. Dit bedrag kon, samen met de contributie van de toekomstige leden, worden aangewend voor de aanschaf van uitrusting, uniformen, huisvesting en vergoedingen voor vrijwilligers. In Nederland zouden de leden van de TeNo

⁴⁹ NIOD, 077, 1773, Stukken betreffende de oprichting van plaatselijke Technische Nothilfegroepen en hun personele bezetting, 1941. Vanaf augustus 1941 werd overigens voor mannelijke NSB-leden een vorm van dienstplicht voor de W.A. geïntroduceerd waarmee dit probleem voortaan kon worden omzeild. Zie hiervoor wederom; Robin te Slaa, 1941, *Het masker valt* (Houten, 2016).

⁵⁰ NIOD, 123 Nationaal Socialistische Beweging, 1218 Stukken betreffende doelstelling organisatie en indeling van het "Technisch Gilde in Nederland".

⁵¹ Jan Vincx en Viktor Schotanius, *Nederlandse vrijwilligers in Europese krijgsdienst, 1940-1945* (Antwerpen, 1989) 20-24.

⁵² GA, 2197, 1737 Mededeling van de oprichting van een afdeling van de Technische Noodhulp.

herkenbaar zijn een donkerblauw of wit overal. Op de helm en armband stond het logo van de dienst ter bevordering van de herkenbaarheid. Voor leidinggevendenden was tevens een donkerkleurige uniform beschikbaar.⁵³ Om de mobiliteit van de organisatie te waarborgen moest een gemotoriseerd wagenpark worden samengesteld. De TeNo behoorde immers snel te kunnen uitrukken naar omliggende plaatsen. Vrijwilligers konden aanspraak maken op een compensatie voor verloren arbeidsuren in het geval zij daadwerkelijk werden ingezet. Om de toegankelijkheid te bevorderen bleef het lidmaatschapsgeld laag. Mede door financiering vanuit de staat betaalden de leden contributie naar draagkracht.⁵⁴

Omdat het beoogde takenpakket van de TeNo grotendeel overeenstemming vertoonde met bestaande organisaties zorgde dit bij de aanwezigen in Café Royal voor de nodige onduidelijkheid. Met name omtrent verantwoordelijkheden en bevoegdheid aangaande de bescherming van de burgerbevolking in tijden van nood. Voor vergelijkbare organisaties, zowel de vrijwillige brandweer als de LBD, bestond onder de burgerbevolking in deze jaren al veel enthousiasme.⁵⁵ Vanaf 1936 was wettelijk bepaald dat de verantwoordelijkheid voor de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen bij de afzonderlijke gemeenten lag. Dit betekende niet alleen ondersteuning in tijden van daadwerkelijke luchtaanvallen, maar ook handhaving en naleving van de wettelijke voorschriften en het verstrekken van informatie. Het totale ledenaantal van de Vereniging voor Luchtbescherming lag in 1939 boven de 140.000. Afgaande op een toename in de oplage van het verenigingsblad, zou dit aantal in de bezettingsjaren nog verder toenemen.⁵⁶ De ruimte voor de TeNo werd van bovenaf gecreëerd. Het zou nog moeten blijken of onder de bevolking voldoende animo bestond om deze ruimte daadwerkelijk op te vullen.

ONTWIKKELING EN GROEI

Onduidelijkheid over de positie en toegevoegde waarde van de TeNo als hulpdienst stond de oprichting van uiteindelijk zestig afdelingen niet in de weg. Deze afdelingen werden ingedeeld in zes districtsgroepen. Daarmee was of er behoefte was aan de TeNo in Nederland werd daarmee al beantwoord. Het districtshoofd van Gelderland zetelde in Arnhem en had de leiding over afdelingen in Doetinchem, Apeldoorn, Zutphen en Nijmegen.⁵⁷ De leiding over Arnhem en Gelderland was in handen van Otto Tanger, een man van eind dertig, directeur van

⁵³ Littlejohn, *Defending the Reich*, 490-496.

⁵⁴ David Littlejohn, *The Patriotic Traitors; a history of Collaboration in German Occupied Europe 1940-1945* (Londen, 1972), 111-112.

⁵⁵ Alexander Korthals Altes, *Luchtgevaar; luchtaanvallen op Nederland 1940-1945* (Amsterdam, 2014) 70-74.

⁵⁶ Korthals Altes, *Luchtgevaar*, 75.

⁵⁷ *Apeldoornsche Courant* (16-12-1943) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010381687> > [geraadpleegd 10-04-2017].

een technische handelsmaatschappij in elektra en sanitair en lid van de NSB. Zijn kantoor was gevestigd aan de Coehoornstraat in het centrum van Arnhem.

Tanger verhuurde zijn eigen kantoor en magazijn aan de TeNo in Arnhem voor bijeenkomsten en vergaderingen, voor een huursom van fl.600,- per jaar. Hier had de TeNo tevens de beschikking over werkplaatsen en instructielokalen.⁵⁸ Aan de Schelmseweg was bovendien een oefenterrein ingericht voor de 120 Arnhemse vrijwilligers. Onder toezicht van Duitse deskundigen konden de vrijwilligers zich hier bekwamen in allerlei noodsituaties zoals: het stutten van muren, de aanleg van noodbruggen en de omgang met gasbranden. Leden van de TeNo waren volgens de reglementen verplicht deel te nemen aan wekelijkse geplande oefenavonden. Tanger toonde zich uitermate trots op dit terrein waar met gesimuleerde catastrofes kon worden gewerkt aan een efficiënte dienst.⁵⁹

Voor vrijwilligers was een technische achtergrond in tegenstelling tot de *Nothilfe* geen vereiste, maar wel een pré. Zo waren verschillende leden in het dagelijks leven werkzaam als bijvoorbeeld: slager, boekhouder, kantoorbediende of glazenwasser. De leeftijd van de leden varieerde van begin twintig tot eind zestig.⁶⁰ Jongeren werden wel toegelaten, maar zij werden zoals gezegd gestimuleerd om in andere organisaties plaats te nemen, als zij daartoe al niet verplicht waren. Deze stimulans bestond voornamelijk uit informatieverschaffing over alternatieven. Leden werden niet daadwerkelijk, omwille van hun leeftijd geweigerd. In totaal had Tanger de leiding over ongeveer 600 vrijwilligers in Gelderland en had hij de beschikking over meerdere gemotoriseerde voertuigen en materieel. Wat mobiliteit en zelfstandigheid betrof leek de TeNo in Gelderland grotendeels voorbereid op haar taak.

Om de samenwerking met andere instanties te bevorderen werd vanuit Den Haag ook de intensiteit van het onderlinge contact aangespoord. Vanuit zijn functie als districtleider voor Gelderland betekende dit voor Tanger dat hij contact diende te onderhouden met de provinciale autoriteiten, de kringleider van de NSB en de verbindingsofficier van de *Ordnungspolizei*. Als afdelingsleider van Arnhem moest Tanger zich bovendien regelmatig in verbinding stellen met burgemeester Bloemers en politiecommissaris Walraven, die net als Tanger lid was van de NSB.⁶¹ Door regelmatig onderhoud, de *Befehlsstelle* in Den Haag

⁵⁸ NIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1778 Stukken betreffende huurcontracten inzake de door de Technische Nothilfe gehuurde gebouwen, 1942-1943.

⁵⁹ *Apeldoornsche Courant* (16-12-1943)

⁶⁰ NIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1793 Stukken betreffende de politieke betrouwbaarheid van kandidaten voor opname in de Technische Nothilfe, 1942-1944.

⁶¹ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

adviseerde op afdelingsniveau een wekelijkse bijeenkomst, moest de samenwerking in geval van nood goed verlopen.

De verantwoordelijkheid van alle herstellingswerkzaamheden na een noodsituatie lag bij de burgemeester en een zogenaamde inzetleider, vaak de inspecteur van de lokale LBD. In Arnhem was politiecommissaris Walraven als inzetleider aangewezen. Walraven was sinds begin 1943 werkzaam als politiecommissaris in Arnhem, nadat hij overgeplaatst was vanuit Alkmaar.⁶² De TeNo onder leiding van Tanger stond in het geval van noodsituaties onder bevel van de politiecommissaris, die daarnaast samen met burgemeester Bloemers de eindverantwoordelijkheid droeg voor de inzet van de brandweer, politie en andere gemeentelijke diensten.⁶³ De burgemeester, de politiecommissaris en de lokale hulporganisaties vormden in geval van nood een autoriteitsdriehoek. De overkoepelende taak en zelfstandigheid van de TeNo, die Seys-Inquart tijdens de introductie had benadrukt, was in de praktijk dus vrij marginaal. De leden van de dienst probeerden zich weliswaar breed te specialiseren, maar de TeNo stond bij een daadwerkelijke inzet onder leiding van anderen. Van de TeNo als volledig Nederlandse en zelfstandige organisaties leek dan ook geen sprake te zijn.

De werkelijke zeggenschap van burgemeesters in Nederland was bovendien door hervormingen van de bezetter flink gereduceerd. Alleen op schrift hadden zij nog zeggenschap over de ordehandhaving en de politie.⁶⁴ Bovendien kreeg de opleiding van de politie in Nederland een nationaalsocialistisch karakter en werd gemodelleerd naar de op militaire leest geschoeide Duitse politieopleiding. Voor een volledige integratie van de Nederlandse politie binnen de SS ontbrak echter een bekwaam middenkader.⁶⁵ Nederlandse korpsen stonden vanaf maart 1943 onder controle van de *Beauftragte* van de provincie en de verbindingsofficieren van de *Ordnungspolizei*. Daarmee vielen de Nederlandse politiekorpsen deels onder hetzelfde toezicht als de TeNo. Burgemeester Bloemers en officier Walraven zagen zich geconfronteerd met een verscheidenheid aan autoriteiten die voornamelijk handelden op grond van Duitse belangen. Lokale ambtenaren werden in de gaten gehouden en waar nodig werd corrigerend opgetreden. Zo werd Bloemers in april 1943 op de vingers getikt nadat hij weigerde om in te grijpen bij stakingen bij het trampersoneel.⁶⁶ Natuurlijk

⁶² NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, 460-461.

⁶⁵ Ibidem, 425-428. Zie voor een beschrijving van de Nederlandse politie in oorlogstijd ook; Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie en de Duitse bezetting* (Amsterdam, 2009).

⁶⁶ Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, 487.

speelde persoonlijkheid ook een belangrijke rol in de mate waarin lokale bestuurders tegen de bezetter in durfden te gaan.

In Nederland waren eind 1942, ruim een jaar na de introductie van de dienst, ongeveer 6.000 mensen lid van de TeNo.⁶⁷ Hoewel dit niet direct iets kan zeggen over de mate van individuele betrokkenheid toont dit wel aan dat de organisatie een aantal Nederlanders aansprak. Wat ledenaantal betrof bleef de TeNo ver achter bij de LBD, daarvoor ontbrak enerzijds de traditie en anderzijds wellicht de goodwill. De verbinding met Duitse bezetter speelde een rol bij de toestroom van leden. Vrijwillige deelname aan de activiteiten van de TeNo betekende tevens een erkenning van de nieuwe verhoudingen in Nederland. Dit maakte de term tot een beladen begrip.

Hoewel herhaaldelijk vanuit de *Befehlsstelle* in Den Haag werd benadrukt om politiek buiten de deur te houden, waren veel leden van de TeNo betrokken bij de NSB of stonden te boek als Duitsgezind. Zoals gezegd was ook de Gelderse districtsleider Tanger actief lid van de NSB. Volgens majoor Beck, leidinggevende van de *Befehlsstelle*, konden dergelijke politieke invloeden tot vervelende situaties leiden. Zo werd bij verschillende afdelingen melding gemaakt van spanningen tussen NSB-leden en sympathisanten van de in december 1941 ontbonden Nederlandse Unie.⁶⁸ Daarnaast maakte Beck herhaaldelijk kenbaar dat vrijwillige aanmelding voor arbeid in Duitsland of vergelijkbare initiatieven, voorrang hadden op een betrekking bij de TeNo.⁶⁹ Beck plaatste zijn dienst qua hiërarchie duidelijk beneden andere organisaties zonder daarmee het belang van de TeNo voor Nederland teniet te willen doen.

Hoewel de leden van de TeNo dus werden aangespoord om politieke neutraliteit te betrachten ten opzichte van elkaar, kwam dit naar buiten toe niet tot uiting. Vanuit de organisatie zelf werd onder meer meegewerkt aan Stichting Winterhulp Nederland.⁷⁰ Door middel van deelname aan collectes probeerde de TeNo dienstbaarheid aan de maatschappij te tonen. De Winterhulp was als nationaalsocialistische organisatie echter verre van populair onder de Nederlandse bevolking. De Winterhulp had andere particuliere organisaties verdrongen. Bovendien prikte men snel door de gecreëerde schijn van onpartijdigheid heen. 'Geen knoop van mijn gulp voor de winterhulp', was dan ook een bekende leus onder de bevolking.⁷¹ Daarnaast namen verschillende afdelingen van de TeNo ook deel aan

⁶⁷ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehe, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944. De verhouding tussen actieve en passieve leden is uit het beschikbare bronmateriaal niet te specificeren.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ *Algemeen Handelsblad* (29-03-1943) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000043082:mpeg21:p001> > [geraadpleegd op 22-05-2017].

⁷¹ Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, 150-154.

georganiseerde parades. Bijvoorbeeld ter nagedachtenis van gevallen slachtoffers aan het Oostfront.⁷² Ter illustratie van de waarde van de TeNo voor het Duitse propaganda-apparaat, werden de ontplooide activiteiten ook vertoond aan een groter publiek tijdens het Polygoonjournaal. De nadrukkelijke aanwezigheid van Duitse uniformen en leden van de W.A. tijdens inspecties en dergelijke parades droeg voor het merendeel van de Nederlandse bevolking waarschijnlijk ook niet bij aan een politiek neutraal karakter.

De associatie met de NSB, die Beck veelvuldig probeerde af te zwakken, maakte de TeNo in Arnhem zelfs tot doelwit van brandstichting. In februari 1943 stichtte een vijftienjarige jongen brand aan het afdelingsgebouw aan de Coehoornstraat en twee jeugdtehuizen van de Nationale Jeugdstorm.⁷³ Hoewel het hoofdgebouw van de TeNo nauwelijks schade opliep, ging een tehuis volledig in vlammen op. Volgens de rechter was het aantoonbaar dat de dader, een leerling van het Gymnasium aan de Thorbeckestraat, handelde uit politieke motieven en veroordeelde de jeugdige delinquent tot één jaar tuchthuis. Bij het uitspreken van het vonnis vroeg de rechter zich hardop af welke waanideeën door de onderwijzers aan de leerlingen werden verkondigd op de betreffende school.⁷⁴

Vanwege landelijk toenemende ongeregelheden en geweldplegingen tegen leden van de NSB en Duitse militairen, kwam de vraag of er aan de plaatselijke leiders van de TeNo een vuurwapen uitgereikt konden worden. Volgens sommige afdelingsleiders diende elk lid van de TeNo van een vuurwapen te worden voorzien. Volgens Beck was dit echter zeer onwenselijk omdat dit niet aansloot bij de opzet van de organisatie. De TeNo diende een ongewapende en vreedzame organisatie te blijven. Alleen zo konden de beoogde doelstellingen worden behaald. Bovendien achtte Beck het risico van wapens in ongetrainde handen te groot. Een uitgesproken verbod op het dragen van vuurwapens door afdelingsleiders werd echter niet specifiek door de *Befehlsstelle* ingesteld. Afdelingsleiders mochten wel vanuit hun maatschappelijke positie of NSB-lidmaatschap een wapen dragen, mits deze niet zichtbaar was gedurende activiteiten voor de lokale TeNo. Vanuit de *Befehlsstelle* werden nooit vuurwapens aan leden verstrekt.⁷⁵

Aan leden van de TeNo werd ook de kans geboden zich aan te melden voor een of meerdere cursussen aan de eerdergenoemde *Reichsschule* in Belzig. Hier konden zij zich, in een internationaal gezelschap, verder specialiseren. Het aanbod liep uiteen van korte

⁷² *Utrechtse Courant* (03-11-1942) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBDDD02:000205931:mpeg21:p004> > [geraadpleegd op 23-05-2017].

⁷³ *Arnhemsche Courant* (07-10-1943) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010329818> > [geraadpleegd op 11-04-2017].

⁷⁴ *Arnhemsche Courant* (07-10-1943).

⁷⁵ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

praktijkopleidingen voor loodgieter of elektriciens tot theoriegerichte introducties op bouw-, natuur- en scheikunde. Potentiële deelnemers mochten niet ouder zijn dan zestig jaar en dienden in goede gezondheid te verkeren. De afdelingsleider van Rotterdam werd ter kennismaking als eerste Nederlander toegelaten tot een cursus in Duitsland.

Bij zijn terugkomst benadrukte hij de goede sfeer, de mate van kameraadschap tussen de verschillende leden en het belang van discipline. Zonder deze elementen kon de TeNo in Nederland volgens hem nooit uitgroeien tot een geslaagde onderneming.⁷⁶ Overigens was er ook ruimte voor ontspanning in Belzig. In het cursusprogramma werd regelmatig tijd vrij gemaakt voor het afnemen van parades, het zingen van liederen en modelbouwwedstrijden.⁷⁷ In totaal verbleven in 1942 meer dan honderd leden van de Nederlandse TeNo voor kortere tijd in Belzig, ook vanuit Arnhem. Het was echter wel van belang, voor de kwaliteit van de cursus, om alleen leden te sturen die het Duits voldoende machtig waren. Beck concludeerde dat het daar nog wel eens aan ontbrak bij de Nederlandse cursisten.⁷⁸

Vanuit de *Befehlsstelle* in Den Haag werd dat jaar voorzichtig gepolst of er onder bestaande leden interesse bestond voor een mogelijke inzet aan het front, als zogenaamd frontarbeider. Hiervoor werden ook specifiek leden van de TeNo aangeschreven. Bijvoorbeeld leden die vanuit een diensttijd in het Nederlandse leger ervaring hadden in de omgang met explosieven. Voor dit doel werd ook een speciale afdeling van de TeNo opgericht onder leiding van Beck zelf.⁷⁹ De inzet aan het oostfront was bedoeld voor een periode van in eerste instantie zes weken. In aanmerking kwam iedereen tussen de zeventien en zestig jaar oud, met uitzondering van de lichte 1923-1924. Belangstellenden moesten een goede gezondheid en een Arische afstamming kunnen aantonen.⁸⁰

Voor inzet in het oosten werd een vergoeding beschikbaar gesteld die overeenkwam met het salaris van gelijkwaardig militair personeel. In totaal werden gedurende de laatste oorlogsjaren ongeveer 180 leden van de Nederlandse TeNo ingezet aan het Oostfront, waar zij zich bezighielden met ondersteunende taken.⁸¹ Zoals de aanleg van waterleidingen voor douches achter de frontlinie en de oprichting van veldkeukens. Met deze actieve inzet van de

⁷⁶ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

⁷⁷ NIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1789 Personeelsblad en deelnemerslijst van de Reichschule der Technische Nothilfe te Belzig, 1942-1943.

⁷⁸ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

⁷⁹ NIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1782 Stukken betreffende het oprichten van een Nederlandse Technische Nothilfe-afdeling voor de inzet in het Oosten, 1943.

⁸⁰ NIOD, 077, 1782 Stukken betreffende het oprichten van een Nederlandse Technische Nothilfe-afdeling voor de inzet in het Oosten, 1943.

⁸¹ Littlejohn, *Defending the Reich*, 473 & 513.

TeNo in het Duitse oorlogsapparaat verviel elke schijn van geveinsde onpartijdigheid. Deze inzet was alleen te verklaren als nuttig voor Nederland door te verwijzen naar het dreigende gevaar van het bolsjewisme uit het oosten.

VOORBEREIDING OP EEN VUURDOOP

Eind 1943 bereikte de TeNo een was het ledenaantal ten opzichte van het voorgaande jaar verder toegenomen. De beschikbare bronnen tonen enige discrepantie, maar een schatting van ongeveer 10.000 leden lijkt reëel. De toestroom van nieuwe leden maakte bovendien een tijdelijke ledenstop van vier maanden noodzakelijk. Lidmaatschap van de TeNo betekende inmiddels een aanzienlijke afname van de kans om eventueel in Duitsland tewerkgesteld te worden.⁸² Voor veel aspirant-leden was het voorkomen van een tewerkstelling de voornaamste reden om lid te worden. Een dergelijke aanmelding was volgens Beck onverantwoord. Hoewel veel van de nieuwe aanmeldingen niet verbonden waren aan de NSB, was dit niet de correcte invulling van een organisatie voor iedereen. De TeNo was immers niet opgericht om aan belangrijker verplichtingen elders te ontkomen.⁸³ Leden van de TeNo waren ook niet vanzelfsprekend gevrijwaard van een oproep, maar konden aan de hand van het lidmaatschap eventueel wel aantonen dat zij 'onmisbaar' waren. Ook met betrekking tot de terugbrenging in krijgsgevangenschap van voormalige Nederlandse militairen kon het lidmaatschap van de TeNo een vrijstelling betekenen.⁸⁴

De periode van de ledenstop werd aangewend om aspirant-leden te controleren op hun betrouwbaarheid. Deze controle op nationaliteit, gezindheid en eventuele antecedenten was al gebruikelijk, maar werd in 1943 verscherpt. Duitse staatsburgers werden bij voorbaat geweigerd, de TeNo was immers opgezet als een Nederlandse organisatie. Als uit verder onderzoek bleek dat een aanvraag omgeven was door een zweem van politieke onbetrouwbaarheid of crimineel verleden, volgde direct een afwijzing. Overigens kon een begeleidende brief van een buurman of familielid als referentie bij de aanmelding wonderen doen.⁸⁵

Sinds de oprichting van de TeNo in Arnhem werden 98 aspirant-leden in de periode 1942 tot 1943 aan een dergelijke controle onderworpen. Onder hen ook de eerdergenoemde

⁸² NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem. Naar schatting kwamen ongeveer twintig van de bestaande leden van de TeNo in aanmerking voor deze terugbrenging in krijgsgevangenschap.

⁸⁵ NIOD, 077, 1793 Stukken betreffende de politieke betrouwbaarheid van kandidaten voor opname in de Technische Nothilfe, 1942-1944.

Gurbe Jan Veenstra, de uiteindelijke leider van de TND. Ook de betrouwbaarheid van de echtgenote van de Gelderse districtsleider Tanger werd geverifieerd. Otto Tanger ontbrak op de controlelijsten. Dit doet vermoeden dat een controle op betrouwbaarheid niet vanaf de oprichting van de TeNo gebruikelijk was, maar later werd ingevoerd. Dit kan ook het verschil verklaren in het opgegeven aantal leden van de TeNo in Arnhem en het aantal gecontroleerde aspirant-leden.⁸⁶ Ook vrouwen konden lid worden van de TeNo. Al konden zij zich niet aanmelden voor een van de verschillende hulpgroepen. Vaak hadden zij een ondersteunende functie in bijvoorbeeld de lokale ledenadministratie.

De Befehlsstelle in Den Haag controleerde de aanvragen. In de bronnen is slechts in één geval sprake van een afwijzing van de aanvraag voor een lidmaatschap voor de afdeling Arnhem. De aanvraag werd geweigerd nadat onderzoek had aangetoond dat het betreffende aspirant-lid eerder was veroordeeld voor diefstal en handel in persoonsbewijzen.⁸⁷ Andere afwijzingen binnen het archiefmateriaal vonden bijvoorbeeld plaats op basis van eerder lidmaatschap van een communistische partij of naar aanleiding van rondvraag bij bureaus.⁸⁸ Dergelijke figuren waren niet welkom.

Hoewel de TeNo over het hele land over voldoende mankracht leek te beschikken speelde een gebrek aan beschikbare middelen de lokale afdelingen wel parten. Het ingezonden lied van dhr. Leenman sprak over een dienst 'met goed gereedschap uitgerust'.⁸⁹ De praktijk bleek echter anders dan de versregels van het lied. Zo had de afdeling in Doetinchem bijvoorbeeld niet de beschikking over voertuigen, gereedschap of ander materieel. In Nijmegen had men alleen nog kunnen oefenen met takelgereedschap. Wel was men begonnen met een cursus voor de techniegroep, in een pand aan de Oranjesingel.⁹⁰

Andere afdelingen vulden de wekelijkse agenda provisorisch met bijeenkomsten en een enkele oefening. Ter improvisatie namen leden hun eigen gereedschap mee of oefenden zij met materiaal van hun werkgever. De vereiste wekelijkse oefening werd veelal naar eigen inzicht en de beschikbare mogelijkheden ingericht. De TeNo in Utrecht bouwde met afvalhout eenvoudige bruggen op een rommelig oefenterrein net buiten de stad.⁹¹ In Amsterdam kwam

⁸⁶ NIOD, 077, 1793 Stukken betreffende de politieke betrouwbaarheid van kandidaten voor opname in de Technische Nothilfe, 1942-1944.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

⁹⁰ NIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1797 Stukken betreffende de controle op het functioneren van de plaatselijke groepen van de Technische Nothilfe, 1942-1943. Het betreft hier een opgave van de afdelingen in; Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Bussum, Doetinchem, Enschede, Haarlem, Hilversum, Nijmegen, Utrecht en Zaandam.

⁹¹ *Utrechtse Courant* (17-08-1942) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010998282:mpeg21:p002> > [geraadpleegd op 05-05-2017].

de TeNo drie keer per week bij elkaar. Slechts sporadisch stond er een oefening of cursus op de agenda. Bij een afwezigheid van materieel om mee te oefenen werd voornamelijk het theoriegedeelte van de beschikbare cursussen behandeld. Elke afdeling probeerde er het beste van te maken, al naar gelang de voor handen zijnde middelen. Zo lag de frequentie van bijeenkomsten bij de kleinere afdelingen een stuk lager dan in Amsterdam.⁹² Ook was lang niet iedereen voorzien van het juiste uniform of compleet werkpak. Zo lieten de bestelde veldmutsen en insignes nog enkele maanden op zich wachten in verband met een tekort aan beschikbare stof. Vanuit de *Befehlsstelle* vonden met enige regelmaat inspecties plaats bij verschillende afdelingen om de bekwaamheid en mate van paraatheid te controleren.⁹³ Hoewel het gebrek aan materiaal werd erkend, compenseerde de inzet van de vrijwilligers dit voor het grootste gedeelte.⁹⁴

Eind 1943 was de potentie van de TeNo nog niet in de praktijk getoetst. Het was voornamelijk bij oefenen gebleven. Geen enkele afdeling was vooralsnog op intensieve schaal voor de opgerichte doeleinden ingezet. Bij de plaatselijke oefeningen was bovendien een stugge samenwerking tussen de TeNo en de LBD aan het licht gekomen, ondanks de nadruk op regelmatig contact onderling. Ter ondersteuning van de lokale leidinggevende van de LBD werden steden en wijken onderverdeeld in wijken en blokken.⁹⁵ Elk blok had zijn verantwoordelijke. Dit systeem werkte moeilijk samen met een organisatie als de TeNo die breed kon worden ingezet. Ook de samenwerking met de vrijwillige brandweer verliep moeizaam door overlap in verantwoordelijkheden. Deze problematiek was Beck een doorn in het oog.⁹⁶ Tanger zelf was echter uitermate tevreden over de status van zijn afdeling, maar het kon altijd beter.⁹⁷ Het merendeel van zijn nog beschikbare tijd ging dan ook op aan het wegnemen van onwetendheid bij de burgerbevolking van Arnhem, om op deze manier nog meer leden te werven.

Met het verloop van de oorlog kwam het moment waarin de potentie van de TeNo daadwerkelijk getest ging worden steeds dichterbij. De geallieerde bombardementen op strategische doelwitten in Duitsland werden na de inmenging van de Verenigde Staten vanaf 1942 verder opgevoerd. Vliegtuigen vlogen af en aan boven het Nederlandse luchtruim en het

⁹² NIOD, 077, 1797 Stukken betreffende de controle op het functioneren van de plaatselijke groepen van de Technische Nothilfe, 1942-1943. Arnhem kwam volgens de opgave wat ledenaantal betrof overeen met de afdeling in Utrecht. Amsterdam was van deze afdelingen de grootste, maar beschikte nauwelijks over materieel.

⁹³ *Nieuwe Tilburgse Courant* (11-08-1943) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010316859:mpeg21:p001> > [geraadpleegd 22-05-2017].

⁹⁴ *Nieuwe Tilburgse Courant* (11-08-1943).

⁹⁵ GA, 1557, 257 Stukken betreffende de Luchtbeschermingsdienst en de brandweer te Arnhem, 1939-1944.

⁹⁶ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

⁹⁷ *Apeldoornsche Courant* (16-12-1943).

geallieerde luchtoverwicht nam steeds verder toe. Er ging vrijwel geen dag voorbij dat er boven Nederland geen vliegtuig werd neergeschoten.⁹⁸ Dit bracht de LBD en de TeNo in een hogere staat van paraatheid. De LBD lichtte de mensen in over de te volgen richtlijnen in het geval van een luchtaanval en de TeNo oefende door het gehele land met de beschikbare middelen.

De toenemende dreiging zorgde niet voor een exponentiële groei in het aantal aanmeldingen voor de TeNo in 1944.⁹⁹ Tussen februari en mei van 1944 werden in totaal 2361 leden van de TeNo ingezet na bombardementen en luchtaanvallen door heel Nederland.¹⁰⁰ Verdeeld over achttien verschillende incidenten was de TeNo in totaal meer dan 250.000 arbeidsuren actief. Het geallieerde bombardement op Nijmegen in februari vergde veel inzet van de verschillende afdelingen van de TeNo in Gelderland. Het dichten van openingen in de spoordijk tussen Rotterdam en Gouda vormde een andere hoofdtaak, aldus de registratie van de ingezette uren.¹⁰¹ Ook op Arnhem vielen geallieerde bommen die insloegen op het terrein van gasfabriek en de nabijgelegen Rijnwijk. Hierbij vielen 57 burgerslachtoffers.

De verschillende bombardementen op Nijmegen en Arnhem in februari vormde voor de TeNo in Arnhem de vuurdoop. Het was de eerste gelegenheid waarbij de dienst kon optreden in een daadwerkelijke noodsituatie en als dusdanig zijn beoogde waarde voor de maatschappij kon tonen. De oefeningen aan de Schelmseweg moesten in praktijk worden gebracht. In Arnhem werkte de TeNo samen met de LBD zonder noemenswaardige problemen. Ook de afdeling in Nijmegen, waar de schade vele malen groter was, werd bijgestaan door vrijwilligers uit Arnhem.¹⁰² De doelstellingen van de organisatie leken te zijn gerealiseerd. Bovendien beschikte men over de nodige mobiliteit om ook buiten de eigen regio de nodige hulp te kunnen bieden. Dit bleek onder meer uit de eerder genoemde werkzaamheden in de buurt van Rotterdam waar meer dan 700 leden van de TeNo werden

⁹⁸ Korthals Altes, *Luchtgevaar*, 12-15.

⁹⁹ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

¹⁰⁰ NIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, 1794 Stukken betreffende de beschikbaarheid en verrichte werkzaamheden van de verschillende Technische Nothilfegroepen, 1940-1944.

¹⁰¹ NIOD, 077, 1794 Stukken betreffende de beschikbaarheid en verrichte werkzaamheden van de verschillende Technische Nothilfegroepen, 1940-1944. Zie ook Louis de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 7 I (Den Haag, 1976), 1324-1325. Het dichten van de dijken hoorde bij het plan om de lager gelegen delen van Nederland te beschermen tegen oorlogsschade die overstromingen tot gevolg konden hebben.

¹⁰² *Het Vaderland; Staat- en Letterkundig Nieuwsblad* (02-03-1944) <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010021257>> [ge raadpleegd op 11-04-2017].

ingezet die eveneens afkomstig waren van omliggende afdelingen als, Den Haag, Dordrecht en Utrecht.¹⁰³

Toch bleek de TeNo als zelfstandige organisatie niet voldoende uitgerust om dergelijke catastrofes efficiënt te bestrijden. Niet elke afdeling had de beschikking over geschikt materiaal. Door de cursussen beschikten sommige leden wellicht over de nodige theoretische kennis maar hadden deze nooit in praktijk kunnen brengen. De opruimingswerkzaamheden in Nijmegen zouden begrijpelijkerwijs maanden in beslag nemen en in Arnhem zat de bevolking tot de zomer grotendeels zonder gas.¹⁰⁴ Volgens Beck compenseerde de TeNo een eventueel tekort aan materieel door een tomeloze inzet en volledige toewijding. Beck sprak dan ook persoonlijk zijn waardering en lof uit voor het verzette werk na het bombardement op Nijmegen.¹⁰⁵

Vanuit de ondergrondse pers klonken echter hele andere geluiden over de vertoonde inzet van de TeNo. De opruimingswerkzaamheden in Nijmegen en Arnhem waren op een ondeskundige en onverantwoordelijke wijze uitgevoerd.¹⁰⁶ Individuele leden van de TeNo zouden zich daarnaast veelvuldig schuldig hebben gemaakt aan diefstal en plundering. Bovendien zette de positie van de TeNo, politie en brandweer buitenspel. Niet het redden van mensenlevens, maar anti-Engelse propaganda was het doel geweest van de bezetter. De TeNo werd voor dit doel ingezet als fascistisch instrument. Zo zou de daadwerkelijke aangerichte schade in Arnhem een voorbeeld zijn van schromelijke overdrijving door de bezetter.¹⁰⁷ De verschillende bombardementen hadden de bevolking gewaarschuwd aan welke lieden zij waren overgeleverd in het geval van nood.¹⁰⁸

In april 1944 werden de districten Gelderland en Overijssel onder directe leiding van de *Befehlsstelle* in Den Haag geplaatst. Beide provincies werden samengevoegd als gevolg van verdere reorganisatie bij de Nederlandse politie.¹⁰⁹ Bovendien betrok de afdeling in Arnhem een nieuw dienstgebouw aan de Utrechtseweg.¹¹⁰ De functie van Tanger als districtsleider van Gelderland kwam te vervallen. Ondanks deze verschuivingen, en het mislopen van de

¹⁰³ NIOD, 077,1794.

¹⁰⁴ *Arnhemsche Courant* (29-08-1944) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010330103:mpeg21:p001> > [geraadpleegd op 11-05-2017].

¹⁰⁵ *Het Vaderland; Staat- en Letterkundig Nieuwsblad* (02-03-1944).

¹⁰⁶ *Ons Volk* (15-05-1944) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010434761:mpeg21:p007> > [geraadpleegd op 22-05-2017].

¹⁰⁷ *De Waarheid* (10-03-1944) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010450716:mpeg21:p001> > [geraadpleegd op 22-05-2017].

¹⁰⁸ *De Waarheid* (09-06-1944) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010450739:mpeg21:p004> > [geraadpleegd op 22-05-2017].

¹⁰⁹ NIOD, 077, 1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

¹¹⁰ GA, 2197 Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949, 6028 Ingebruikgeving aan de Technische Noodhulp.

huuropbrengsten van het pand aan de Coehoornstraat bleef Tanger betrokken bij de lokale afdeling in Arnhem. Het bombardement op Arnhem had hem de waarde van de TeNo getoond.¹¹¹

In juli werd burgemeester Bloemers op non-actief gezet vanwege zijn weerstand tegen de zogenaamde *Gemeinde-Einsatz*. Hij weigerde het gemeentebestuur te betrekken in de vordering van burgers voor de aanleg van verdedigingswerken. Ondanks dat de burgervader nauwelijks nog inspraak had, bleek hij in de ogen van de bezetter als persoon te lastig. De verantwoordelijke *Beauftragte* droeg de burgemeester van Gouda voor als plaatsvervanger van Bloemers. De NSB'er Liera kreeg van zijn oorspronkelijke gemeente buitengewoon verlof toegewezen om de honneurs in Arnhem waar te nemen.¹¹² Met het vertrek van Bloemers waren alle verantwoordelijke functies in het geval van nood in handen van NSB-leden. De autoriteitsdriehoek was in ieder geval ten dele naar nationaalsocialistische idealen gevormd, precies zoals de bezetter het wilde.

HET NADERENDE STRIJDTONEEL

Aan de vooravond van *Market Garden* was de TeNo uitgegroeid tot een organisatie met ongeveer 10.000 leden verspreid over zestig afdelingen door heel Nederland. De verschillende afdelingen werden aangespoord regelmatig te trainen om in geval van nood paraat te staan. Zij oefenden onder meer op het stutten van muren, het graven van brandgreppels, de bouw van noodbruggen en de reparatie van gas- en waterleidingen. Veel van de afdelingen hadden een tekort aan zwaar gereedschap of materieel ter ondersteuning van hun taak. Oefeningen werden vaak geïmproviseerd of men behandelde alleen de theorie. De TeNo bestond voornamelijk uit leden die bereid waren de handen uit de mouwen te steken. Zij compenseerden een gebrek aan materieel met inzet en toewijding.

Tijdens de introductie van de TeNo werd verkondigd dat de organisatie volledig Nederlands zou worden. Dit was medio 1944 alleen van toepassing op de leden zelf. Omdat veel leden van de dienst betrokken waren bij de NSB, was van een politiek neutraal ledenbestand geen sprake. Zij waren geen doorsnede van de gehele Nederlandse bevolking. Het was in die zin geen organisatie voor iedereen. Dit bleek onder meer uit strubbelingen op basis van politieke voorkeur die gemeld werden binnen verschillende afdelingen. Bovendien

¹¹¹ GA, 1557, 86, Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Getuigenverklaring van Otto Tanger tegen Gurbe Jan Veenstra.

¹¹² Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, 558.

werden bijna tweehonderd leden ingezet als frontarbeider aan het Oostfront. Een inzet die niet direct overeenkwam met de doelstelling om de Nederlandse burgerbevolking te beschermen. Daarnaast droeg het afnemen van parades en deelname aan de Winterhulp niet bij aan de geopteerde onpartijdige positie van de TeNo.

De invloed van de Duitse bezetter speelde bij de ontwikkeling van de organisatie een grote rol, zij het dat deze niet altijd direct voelbaar was. Door de hervormingen op het gebied van lokaal bestuur werd bijvoorbeeld ook de positie van de TeNo ten opzichte van andere organisaties aangepast. De gelijkschakeling creëerde voor geïntroduceerde organisaties een duidelijke voorrangpositie. Zij verkregen een monopolistische positie op een nationaalsocialistische grondslag. Alternatieven waren er nauwelijks meer. De meer dan redelijke doelstellingen van de TeNo om de burgerbevolking bij te staan in het geval van nood kon tevens worden ingezet voor propagandadoeleinden. Door de inmenging van bovenaf was het aan de individuele leden in hoeverre zij hier bezwaar tegen hadden.

De TeNo was toegevoegd tussen de bestaande hulporganisaties en het duurde even eer de TeNo een plek had afgebakend. De samenwerking tussen de verantwoordelijke autoriteiten en de verschillende noodkorpsen was voor verbetering vatbaar. In Arnhem werd de driehoek van verantwoordelijkheid bij een noodsituatie in ieder geval gevormd door gelijkgestemden, die allen waren verbonden aan de NSB. De bombardementen op onder meer Nijmegen en Arnhem hadden volgens Beck de potentiële waarde van de dienst getoond. Volgens publicaties van de ondergrondse pers was juist op dat moment het ware gezicht van de TeNo als ondeskundig, maar gevaarlijk instrument van de bezetter aan het licht gekomen. Het verloop van de oorlog wees echter op een verdere inzet van de TeNo. Ondanks dat Tanger zijn positie als districtsleider was verloren, lag voor de afdeling in Arnhem nog altijd een belangrijke taak in het verschiet. Daar wilde hij zich volledig voor inzetten.

In de zomer van 1944 was de TeNo een organisatie in handen van de bezetter, die de doelstellingen en de te volgen koers bepaalde. Het ledenbestand werd voornamelijk gevormd door vrijwilligers die aansluiting vonden bij de nieuwe verhoudingen in Nederland. De beoogde invulling van de politieke neutraliteit en zelfstandigheid kwam voort uit de definities die werden vastgesteld door de Duitse overheerser. Vrijwillig, neutraal en zelfstandig waren termen die vanaf de bezetting een geheel andere betekenis hadden gekregen.

DE TECHNISCHE NOODDIENST IN ARNHEM

HET WEGVALLEN VAN AUTORITEIT

De TeNo in Arnhem was een van de weinige afdelingen die in de zomermaanden van 1944 de beschikking had over voldoende gereedschap en enkele motorfietsen. Daarmee was de TeNo in Arnhem, in vergelijking met andere afdelingen in Nederland, redelijk tot goed uitgerust. De afdeling in Arnhem vormde de spil van de TeNo in Gelderland en kon, als dat nodig mocht zijn, uitwijken naar omliggende plaatsen. Bovendien had het korps al de nodige ervaring opgedaan tijdens bombardementen in februari. De verantwoordelijkheid voor de inzet van de TeNo lag bij politiecommissaris Walraven, die tevens inzetleider was van de gemeentelijke LBD. De directe leiding over de TeNo lag nog altijd bij Otto Tanger. Samen met de nieuwe waarnemend burgemeester Liera waren zij belangrijke schakels in de bescherming van de stad en de bevolking. Deze schakels zouden echter door de opmars van de geallieerde legers vanuit Frankrijk spoedig ontregeld raken.

Op 4 september, ongeveer dertien weken na de landingen in Normandië, bereikten de geallieerde legers Antwerpen. Diezelfde dag nog verkondigde Radio Oranje vanuit Londen dat de eerste eenheden de Nederlandse grens hadden overschreden. Volgens minister-president Gerbrandy had 'het uur der bevrijding geslagen'.¹¹³ Onduidelijke en achteraf onjuiste berichtgeving, zorgde voor een jubelstemming onder de Nederlandse bevolking. Breda en enkele andere plaatsen in Zuid-Nederland zouden zelfs al zijn bevrijd. De bevrijdingskoorts bereikte een voorbarig hoogtepunt. Onder veel NSB-leden brak paniek uit en zij sloegen haastig op de vlucht richting het noorden of oosten. Naar schatting zochten meer dan 60.000 leden van de NSB elders een veilig onderkomen.¹¹⁴ In de grote steden bleven nog restanten van de partij en vrijwillige organisaties bestaan, maar het nationaalsocialisme in Nederland was grotendeels uiteengevallen.¹¹⁵

Bij de TeNo waren veel leden eveneens verbonden aan de NSB. Ook NSB'er Tanger week samen met een groot aantal leden van de Arnhemse afdeling van de TeNo uit naar veiliger gebied. Burgemeester Liera, die met ingang van 29 juli was aangesteld, besloot om zijn reis vanuit Gouda naar Arnhem, gezien de omstandigheden voorlopig maar uit te stellen.¹¹⁶ Officier Walraven vertrok samen met enkele andere hooggeplaatsten van het

¹¹³ Ad van Liempt, *De Oorlog* (Amsterdam, 2009), 267-268.

¹¹⁴ van Liempt, *De Oorlog*, 268-272.

¹¹⁵ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 247-248.

¹¹⁶ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950.

Arnhemse politiekorps richting Zwolle.¹¹⁷ Veel andere gemeentebestuurders hadden uit solidariteit met voormalig burgemeester Bloemers het werk in juli 1944 neergelegd en zaten sindsdien ondergedoken in Arnhem of omgeving. In slechts enkele dagen was de autoriteitsdriehoek in Arnhem uiteengevallen en was er op allerlei bestuurlijke niveaus een vacuüm ontstaan. Het civiele gezag in Arnhem was feitelijk stuurloos geworden.

Op zondag 17 september werd de oorlog voor de Arnhemse bevolking een rauwe werkelijkheid toen in het centrum van de stad de bommen insloegen en de Britse parachutisten vanuit Oosterbeek aan hun opmars richting de binnenstad begonnen. Wat volgde waren enkele dagen van hevige strijd aan de noordzijde van de brug, het beoogde doelwit van de geallieerde landingen in Arnhem.¹¹⁸ De klok op de toren van de Grote Kerk, de Eusebius, bleef na het uitvallen van het elektriciteitsnet stilstaan op zeven minuten voor half twaalf.¹¹⁹ Al snel viel ook de watertoevoer uit, die in de dagen daarna slechts provisorisch kon worden gerepareerd.¹²⁰

De nieuwbakken waarnemend burgemeester Liera voegde zich bij de restanten van het gemeentelijke bestuur en ambtenarenapparaat dat uitweek naar Apeldoorn. Afgezien van de aanwezigheid van de vrijwillige brandweer, enkele politieagenten en het Rode Kruis was de burgerbevolking aan haar lot overgeleverd. Van enig gemeentelijk gezag was namelijk geen sprake meer. De lokale autoriteiten waren zogezegd stuurloos geworden en niemand achtte zich bevoegd om de leiding op zich te nemen. De TeNo bleek niet in staat om na het vertrek van Tanger en consorten op enige schaal een georganiseerde actie op touw te zetten. Tijdens de dagen van strijd kon de TeNo als organisatie in Arnhem dan ook geen rol van betekenis spelen.

Het gerucht om de stad te evacueren deed al spoedig de ronde onder de burgerbevolking. Een week na het begin van de Operatie *Market Garden* verscheen een evacuatieadvies dat was opgesteld door de plaatselijke kringcommissaris van het Rode Kruis. Hierin werd de bevolking opgeroepen om gefaseerd, in kleine groepen en met alleen het hoognodige op zak, richting Apeldoorn of Ede te vertrekken.¹²¹ Het evacuatieadvies werd bekend gemaakt door de verspreiding van stencils en geverfde kalkletters op muren en tussen de tramrails. Deze bekendmaking stond in schril contrast met de gebruikelijke

¹¹⁷ GA, 1557, 1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950..

¹¹⁸ Lloyd, Clark, *Crossing the Rhine; breaking into Nazi Germany 1944 and 1945. The greatest airborne battles in history* (New York, 2008) 131-167.

¹¹⁹ GA, 1557, 1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950..

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 326 Stukken betreffende de evacuatie van Arnhem, september – oktober 1944.

aankondigingen van de bezetter, die verschenen in het Duits en Nederlands op grote vellen papier en overal werden aangeplakt. Van een officieel schriftelijk bevel van de bezetter was volgens velen dan ook geen sprake.¹²²

Enkele inwoners van de stad trokken de geldigheid van het evacuatieadvies in twijfel. Het advies stond in hun optiek haaks op berichtgeving vanaf geallieerde zijde.¹²³ Ook via Radio Oranje werd namens de uitgeweken Nederlandse regering regelmatig en met klem verkondigd dat burgers zich niet moesten laten dwingen tot evacuatie. Daarmee brachten zij hun eigen veiligheid in gevaar. Vanuit een militair oogpunt leidde een massale vlucht van de burgerbevolking bovendien tot een verkeersinfarct op belangrijke toegangswegen.¹²⁴ Met deze gedachte in het achterhoofd en de onduidelijkheid omtrent het verschenen evacuatieadvies besloten een aantal Arnhemmers daarom in de stad achter te blijven.

In het handelen van de nog aanwezige Duitse militairen en *Ordnungspolizei* in de stad, die niet actief optraden tegen achterblijvers, zagen zij deze gedachtegang bevestigd. Dit versterkte de aanname dat de evacuatie in ieder geval niet op last van de bezetter was uitgegeven.¹²⁵ Desondanks besloot het merendeel van de Arnhemse burgerbevolking in afwachting van het verloop van de strijd naar een veiligere plek te vertrekken. Meer dan 100.000 inwoners verlieten in de volgende dagen hun woning, met achterlating van vrijwel al hun bezittingen. Niet lang daarna was vrijwel de gehele binnenstad verlaten. In de buitengebieden, onder meer in Schaarsbergen en op de Geitenkamp, verbleven slechts nog enkele honderden mensen.¹²⁶

In het najaar van 1944 kwam het front in Nederland grotendeels stil te liggen. Arnhem werd een frontstad en de mogelijke terugkeer van de burgerbevolking werd op de lange baan geschoven. De stad was leeg en stuurloos. In de nog bezette delen van Nederland maakte de bevolking kennis met een meer gewelddadige vorm van overheersing door de bezetter, die nauwelijks nog hield met politieke voorkeur of gezindheid van individuen.¹²⁷ Ondanks dat het georganiseerde nationaalsocialisme in Nederland feitelijk uiteen was gevallen, bleven

¹²² GA, 1557, 326 Stukken betreffende de evacuatie van Arnhem, september – oktober 1944.

¹²³ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

¹²⁴ Ibidem. Zo waren evacuees uit Breda in de meidagen van 1940 uiteindelijk terechtgekomen in Zuid-Frankrijk.

¹²⁵ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 393 P.C. Heiser, 'Arnhem geëvacueerd; wat gebeurde er in de goeddeels verlaten stad?', Arnhem, 1946.

¹²⁶ GA, 1557, 393 P.C. Heiser, 'Arnhem geëvacueerd; wat gebeurde er in de goeddeels verlaten stad?', Arnhem, 1946.

¹²⁷ Hirschfeld, Bezetting en collaboratie, 247-248.

geïsoleerde restanten volharden in hun inzet voor de bezetter. Onder andere door hun niet aflatende betrokkenheid bij geïntroduceerde organisaties als de TeNo.¹²⁸

In de niet bevrijde delen van Nederland bleef de TeNo actief, al was het ledenaantal sinds september sterk gereduceerd. De *Befehlsstelle* onder leiding van Beck was inmiddels uitgeweken naar Drenthe om van daaruit leiding te geven aan de resterende afdelingen.¹²⁹ In ondergrondse nieuwsberichten werd in deze periode steeds vaker gesproken over de TeNo als Duitse 'handlangersorganisatie', die zich schuldig maakte aan diefstal en plundering.¹³⁰ De verandering in de houding van de bezetter werkte uiteindelijk ook door in de beoordeling van individuele leden van dergelijke nationaalsocialistische vrijwilligersorganisaties. Met een voortdurende betrokkenheid werd andermaal bevestigd dat de neutraliteit van de TeNo een farce was.

NIEUWE VERHOUDINGEN

Aan het Bothaplein in Arnhem, bij een inmiddels verlaten politiebureau, werd door omwonenden op 25 september een groot beschilderd bord met de opdruk 'Nooddienst van de Gemeente Arnhem' duidelijk zichtbaar naast de ingang opgehangen. Deze nooddienst zou de voorloper blijken van de TND. Door een gebrek aan plaatselijk civiel gezag en enige activiteit vanuit het gemeentelijk apparaat, besloot een aantal achtergebleven burgers tot actie over te gaan om in de verlaten stad in leven te kunnen blijven.¹³¹ De nooddienst begon met het bijeenbrengen van zoveel mogelijk levensmiddelen uit omliggende winkels. Van de gevonden goederen werd een administratie bijgehouden en verstrekte kredieten werden genoteerd voor latere compensatie aan de rechtmatige eigenaren.¹³² Daarnaast registreerden zij de achterblijvers, die vanwege terugkerende bewoners uit de randgebieden steeds talrijker werden.¹³³

De opgerichte nooddienst aan het Bothaplein was echter niet het enige initiatief in Arnhem om het gebrek aan civiel gezag te compenseren. Verschillende pogingen werden ondernomen om hiaten in het lokale bestuur weer op te vullen. De Arnhemse schoenwinkelier Aren Hollaar had zich tijdens de strijd in Arnhem achtereenvolgens opgeworpen als brandweercommandant en als leider van een geïmproviseerd noodpolitiekorps. Door de

¹²⁸ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 247-248.

¹²⁹ NIOD, 077, 1775. Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

¹³⁰ *Het Parool* (04-12-1944) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010436653> > [geraadpleegd op 31-05-2017].

¹³¹ GA, 1557, 393 P.C. Heiser, 'Arnhem geëvacueerd; wat gebeurde er in de goeddeels verlaten stad?', Arnhem, 1946.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Ibidem*.

plaatselijke *Obersturmführer* werd Hollaar eind september aangewezen als plaatsvervangend burgemeester. Hij zou niet de enige blijken te zijn. Ondertussen had ook Arjan Schermer, stoffengroothandelaar in de binnenstad, opgemerkt dat de structuur binnen de lokale autoriteiten verdwenen was. Enkele dagen voor de verschijning van het evacuatieadvies had Schermer van bekenden bij de NSB het verzoek gekregen zich in te zetten voor de samenwerking tussen de bezetter en het Rode Kruis. Voor Schermer een dergelijke functie zou accepteren, wilde hij eerst enkele toezeggingen ontvangen van een daarvoor gemachtigde bestuurder.¹³⁴ Die bleek in de stad nergens aanwezig waardoor Schermer uiteindelijk per fiets naar Zutphen afreisde.

Hier trof hij de *Beauftragte* uit Arnhem en burgemeester Liera aan, die op weg waren naar het inmiddels opgerichte noodsecretariaat voor Arnhem in Apeldoorn. In Zutphen werd besloten dat, gezien de ontstane situatie, Liera nog steeds niet de gelegenheid was om zijn ambtelijke functie in Arnhem persoonlijk te vervullen. Liera zelf betreurde de situatie ten zeerste, omdat dit eventueel ook kon worden opgevat als ‘angstig vluchtgedrag’.¹³⁵ Schermer werd terstond aangesteld als waarnemend burgemeester en met de benodigde papieren en stempels fietste hij weer terug naar Arnhem.¹³⁶ De aanwezigheid van de spreekwoordelijke twee kapiteins op een schip leidde tot een uiteindelijke confrontatie tussen Hollaar en Schermer. Voor de stoffengroothandelaar woog de benoeming door de *Obersturmführer*, die Hollaar schriftelijk kon weerleggen, zwaarder dan de stempels van Liera.¹³⁷ Hollaar functioneerde voorlopig als actief burgemeester en Schermer zette zich in om het bestuur in Apeldoorn op de hoogte te houden van ontwikkelingen in de stad.

Hollaar had zich sowieso al weinig aangetrokken van de paperassen van Schermer. Vanuit het contact met de *Kampfkommandant* had hij bovendien voldoende werk voor handen.¹³⁸ Zijn prioriteit was het begeleiden van *Hauptmann* Friederichs van *Feldwirtschaftskommando X*. Dit commando was belast met de registratie en afvoer van ‘*Wichtige Wirtschaftsgüter*’ naar Duitsland.¹³⁹ Al vrij snel na het vertrek van de burgerbevolking werden langs de toegangswegen naar de stad borden geplaatst met daarop

¹³⁴ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 234 Overzicht van de werkzaamheden, activiteiten en ervaringen van de Arnhemmer A. Schermer, als waarnemend burgemeester, in en ten behoeve van de Gelderse hoofdstad, in de periode september 1944 - april 1945.

¹³⁵ GA, 1557, 234 Overzicht van de werkzaamheden, activiteiten en ervaringen van de Arnhemmer A. Schermer, als waarnemend burgemeester.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ GA, 1557, 329 ‘Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan’, Arnhem, 1945.

¹³⁹ *Ibidem*.

de mededeling; 'Op straffe des doods is het verboden Arnhem te betreden'.¹⁴⁰ In de opmaat naar de systematische plundering wilde de bezetter liever geen overbodige getuigen toe te laten in de stad. Maar van de achterblijvers ging wellicht nog enige waarde uit voor de bezetter, waardoor de waarschuwing niet met terugwerkende kracht op hen van toepassing was.¹⁴¹ In de rol van plaatsvervangend burgemeester gelastte Hollaar de groep aan het Bothaplein dan ook om medewerking te verlenen aan de geplande registratie van in Arnhem aanwezige goederen.

Berichten van rovende en plunderende Duitse militairen, maar ook van Arnhemmers zelf, waren bij de groep aan het Bothaplein wel bekend.¹⁴² Om echter zelf aan de registratie van goederen ten behoeve van de bezetter medewerking te verlenen, zorgde bij velen toch voor een wrange smaak. De opvatting was dat van de Arnhemse burgerbevolking in deze situatie toch moeilijk medewerking kon worden verwacht. Dergelijke activiteiten gingen duidelijk tegen de Nederlandse belangen in. Het belang van Arnhem en dat van de bezetter raakte volgens sommigen ernstig verstrikt. Schermer sprak zich in eerste instantie alleen in besloten kring uit tegen het wegzenden van goederen.¹⁴³ Ook de aangewezen leider van de groep aan het Bothaplein, NSB'er Van Asselt, was naar verluid tegen medewerking, maar sprak zich daar niet openlijk over uit. Volgens de latere journalist Pieter Heiser, die in Arnhem was achtergebleven, was Van Asselt overigens de enige NSB'er in een verder gemêleerd gezelschap. Hij was bewust op grond van zijn NSB-lidmaatschap aangewezen als leider van de groep.¹⁴⁴

Als verzachtende omstandigheid voor het inwilligen van de eisen van Friederichs en Hollaar, kon worden opgeworpen dat door middel van een grondige registratie de oorspronkelijke eigenaren te zijner tijd gecompenseerd konden worden. Deze opvatting kwam overeen met de eerdergenoemde registratie van levensmiddelen. De uiteindelijke medewerking aan de registratie verliep echter dusdanig moeizaam dat Friederichs de nooddienst bestempelde als soortement van welzijnskantoor en dreigde hen uit de stad te laten zetten.¹⁴⁵ Voor de achterblijvers was dit de eerste kennismaking met de consequenties van hun besluit. Wilden zij in de stad blijven dan dienden zij zich te verhouden tot de bezetter. Het was duidelijk geworden dat de duur van hun verblijf afhankelijk was van de waarde die

¹⁴⁰ GA, 1557, 1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950.

¹⁴¹ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

¹⁴² GA, 1557, 393. P.C. Heiser, 'Arnhem geëvacueerd; wat gebeurde er in de goeddeels verlaten stad?', Arnhem, 1946.

¹⁴³ GA, 1557, 329. Toen de systematische plunderingen hun aanvang namen schreef Schermer wel enkele brieven richting Rijkscommissaris Seys-Inquart waarin hij naar eigen zeggen sprak over ernstige 'Schweinery'.

¹⁴⁴ GA, 1557, 393. P.C. Heiser, 'Arnhem geëvacueerd; wat gebeurde er in de goeddeels verlaten stad?', Arnhem, 1946.

¹⁴⁵ GA, 1557, 329. 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

de bezetter toekende aan hun aanwezigheid. Daarmee was de zoektocht naar een voortdurende status quo in gang gezet.

Met het verloop van de situatie was het voor de achterblijvers helder dat zij het voorlopig zonder gemeentelijke autoriteiten moesten stellen. Ten opzichte van de bezetter waren zij op zichzelf aangewezen. Het noodsecretariaat in Apeldoorn kon weinig voor hen betekenen en hield zich voornamelijk bezig met het geëvacueerde deel van de Arnhemse burgerbevolking.¹⁴⁶ Schermer was eigenlijk de enige officiële gemeentelijke bestuurder in de stad. Door de daadkracht van Hollaar bezat hij nauwelijks enige zeggenschap. Hij spendeerde zijn tijd voornamelijk met het pendelen tussen Arnhem en Apeldoorn om aldaar verslag uit te brengen.¹⁴⁷ Binnen deze nieuwe verhoudingen zocht de 'Nooddienst van de Gemeente Arnhem' naar de beste manier om de keuze om achter te blijven te verantwoorden.

DWARSVERBANDEN EN RAAKVLAKKEN

De bezetter wisselde in de weken na Operatie *Market Garden* voortdurend van samenstelling en aantal. Veelal betrof het eenheden op doortocht die slechts een paar dagen in de stad verbleven en in leegstaande huizen werden ingekwartierd.¹⁴⁸ Ook de *Ortskommandant* werd voortdurend afgewisseld, wat een gebrek aan discipline onder de aanwezige militairen in de hand werkte.¹⁴⁹ De wisselende bevelhebbers kregen van hogerhand slechts enkele taken mee. Naast het handhaven van de openbare orde was de belangrijkste taak het veiligstellen van waardevolle goederen. Hier werd al snel een begin mee gemaakt.¹⁵⁰ Daarnaast droeg de *Kampfkommandant* zorg voor de versterking en oprichting van de defensieve stellingen.¹⁵¹ Hiervoor werden onder meer tewerkgesteld uit Bussum en Naarden ingezet, die ook in de stad werden ingekwartierd.¹⁵² De groep aan het Bothaplein speelde op het eerste gezicht voor de bezetter geen rol bij de totstandkoming van deze laatste twee taken.

Om een verder verblijf in Arnhem te waarborgen en de autoriteit van Hollaar te omzeilen, besloot de groep aan het Bothaplein, op te gaan in een 'nieuwe' dienst. De TeNo werd op 11 oktober heropgericht als de TND. Binnen de gelederen van de groep werd NSB'er

¹⁴⁶ GA, 1557, 234. Overzicht van de werkzaamheden, activiteiten en ervaringen van de Arnhemmer A. Schermer, als waarnemend burgemeester.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Iddekinge, *Arnhem 44/45*, 148-149.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ GA, 2867 Collectie L.P.J. Vroemen, 47 Duitse oorlogsrapporten uit de periode 1944-1945.

¹⁵¹ GA, 2867, 47 Duitse oorlogsrapporten uit de periode 1944-1945.

¹⁵² GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 279 Stukken betreffende 'De spitters van Arnhem' uit de omgeving van Bussum en Naarden, 1944-1946.

Van Asselt als leider terzijde geschoven ten faveure van Gurbe Jan Veenstra.¹⁵³ Met de oprichting van de TND komt tegelijkertijd een groot verschil met de voorgaande TeNo aan het licht. De TeNo werd opgericht op initiatief van de bezetter en werd van bovenaf vormgegeven. De TND werd geïnitieerd door Arnhemmers zelf als middel om de verhouding tot de bezetter te waarborgen. Hiermee legitimeerden zij een verblijf ten opzichte van de bezetter, die vanuit zichzelf geen behoefte uitsprak aan de aanwezigheid van een dergelijke dienst.

Aan Veenstra de taak om leiding te geven aan een groep die zich wilde inzetten voor het behoud van de stad, de Nederlandse belangen wilde dienen, maar tegelijkertijd rekening moest houden met de grillen van de bezetter. De uit Friesland afkomstige architect was pas sinds enkele jaren met zijn vrouw woonachtig in Arnhem. In september was Veenstra tijdelijk in Arnhem teruggekeerd van tewerkstelling in Duitsland. Sinds de zomer van 1942 was hij werkzaam bij verschillende bouwprojecten in Krefeld, in het Ruhrgebied.¹⁵⁴ Na de verschijning van het evacuatieadvies stelde Veenstra zich in verbinding met de *Ortskommandant* om de juistheid hiervan te controleren.¹⁵⁵ Nadat deze geen uitsluitel kon geven, besloot Veenstra in Arnhem achter te blijven. Een vertrek van de gehele burgerbevolking zou volgens hem de ondergang van de stad betekenen en met de toenemende plunderingen waren de eerste stappen van het verval al zichtbaar.¹⁵⁶

Al vrij snel na het verschijnen van het evacuatieadvies had Veenstra aansluiting gevonden bij de groep aan het Bothaplein. Naast voedselvoorziening en registratie van achterblijvers had de groep zich inmiddels ook op andere taken gericht. De stroom was sinds 17 september vrijwel overal uitgevallen en de watertoevoer was provisorisch hersteld. Het leidingnetwerk toonde vele gebreken, evenals de riolering. Bij de *Ortskommandant* verkreeg de TND dan ook toestemming om de gemeentelijke voorzieningen zo goed als mogelijk in bedrijf te houden. Dat het in stand houden van onder meer het elektriciteitsnetwerk ook tot nut was van de bezetter en daaraan verbonden organisaties was een noodzakelijk kwaad. Alleen daarmee werd een langer verblijf in de stad gewaarborgd en kon de dienst zich verder inzetten voor het behoud van de stad. De nadelen wogen niet op tegen de mogelijke betekenis van de TND voor Arnhem.¹⁵⁷

¹⁵³ GA, 1557, 600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem'.

¹⁵⁴ GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra.

¹⁵⁵ GA, 1557, 600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem'.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra.

De doelstellingen van de TND lagen in het verlengde van de oorspronkelijke TeNo. Alleen lag de nadruk nu op het behoud van de stad en niet zozeer op de bescherming van de burgerbevolking, simpelweg omdat deze grotendeels vertrokken was. De stad werd paradoxaal genoeg draaiende gehouden voor zij die waren achtergebleven, de aanwezige Duitse militairen zelf en derden die vanwege van betrekkingen met de bezettingsmacht in de stad verbleven.

Heiser, die ook werd opgenomen als lid binnen de TND, stelde vast dat van de oorspronkelijke afdeling van de TeNo in Arnhem geen leden meer waren.¹⁵⁸ Dit had Veenstra ook bepleit tegenover de *Ortskommandant*, door te stellen dat de TeNo in feite was opgeheven tijdens het vertrek van Tanger en de chaos die was ontstaan na de geallieerde aanvallen. Het uiteenvallen van de TeNo werd opgevuld door de TND. De uitspraken van Heiser en Veenstra lijken echter niet helemaal te kloppen. De TeNo was weliswaar een stuurloze organisatie geworden, maar van een volledige ontbinding kan geen sprake zijn geweest. Enkele voormalige leden van de TeNo verkregen namelijk volgens de bijgehouden ledenadministratie ook een plek in de 'nieuwe' TND.¹⁵⁹ Getuigenverklaringen wijzen bovendien op een zekere mate van overgang.¹⁶⁰ Dit valt eveneens te herleiden uit opgestelde lijsten van aspirant-leden die destijds werden gecontroleerd voor de TeNo en diverse opgaves van Arnhemse NSB-leden, afkomstig van verschillende bronnen.¹⁶¹ Het betreft hier enkele namen die terugkomen op meerdere lijsten en als zodanig zijn te koppelen aan zowel de TeNo als de TND.

De naam van Veenstra zelf komt, naast de administratie van de TND, zoals eerder aangegeven ook voor op de controlelijsten van de *Befehlsstelle* in Den Haag. Ergens tussen 1942 en 1943 werd hij als aspirant-lid gecontroleerd en zijn aanmelding werd zonder verdere opmerkingen goedgekeurd. Ooggetuigen verklaarden dat Veenstra slechts passief lid was geweest van de TeNo. Zijn aanwezigheid bij vergaderingen of bijeenkomsten was in ieder

¹⁵⁸ GA, 1557, 393 P.C. Heiser, 'Arnhem geëvacueerd; wat gebeurde er in de goeddeels verlaten stad?', Arnhem, 1946.

¹⁵⁹ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 1300 Stukken betreffende (personeel en de werkzaamheden van) de Technische Nooddienst te Arnhem, 1944-1945.

¹⁶⁰ GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Getuigenverklaringen van de plaatsvervangend afdelingsleider van de TeNo Gerhardus Groeneveld en TeNo lid Wolter Reusink.

¹⁶¹ Zie hiervoor onder meer; GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 353 Opgave van Arnhemse NSB'ers van de periode voor tot 1942, overgenomen uit de archieven van het Arnhemse NSB-kantoor. GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 252, Lijsten van onder andere leden van de NSB, opgesteld na de bevrijding. De criteria voor de totstandkoming van deze lijst, die ook melding maakte van Duitsgezinde personen en 'profiteurs', zijn echter onduidelijk. Zie ook NIOD, 077, 1793 Stukken betreffende de politieke betrouwbaarheid van kandidaten voor opname in de Technische Nothilfe, 1942-1944.

geval niet opgemerkt.¹⁶² Dit is te verklaren aan de hand van zijn betrekkingen in Krefeld.¹⁶³ Zijn lidmaatschap toonde echter wel aan dat Veenstra van het bestaan van de TeNo in Arnhem op de hoogte was geweest. Na de oorlog verklaarde hij wel degelijk sympathie te hebben gevoeld voor de doelstellingen van de TeNo. Van andere leden die te koppelen zijn aan beide organisaties kan de mate van betrokkenheid bij de TeNo niet meer achterhaald worden.

Het aantal leden dat te verbinden is aan zowel de TND als de TeNo is gering. Daarnaast toont de beschikbare administratie enkele inconsequenties die het onmogelijk maken om te spreken van een daadwerkelijke voortzetting van de TeNo. Aan de hand van aanwijsbare overeenkomsten in de beoogde doelstelling en de onderlinge verbanden van enkele leden, kan echter wel worden gesproken over een toepassing van de aanwezige fundamenten van de TeNo in Arnhem. De TND borduurde voort op de blauwdrukken die de TeNo in Arnhem had achtergelaten. Dit wordt bijvoorbeeld ook geïllustreerd door het indienen van declaraties bij Schermer voor de vergoeding van het verlies van arbeidsuren, zoals gebruikelijk was bij de TeNo.¹⁶⁴

Ondanks dat Veenstra niet actief bij de TeNo betrokken was geweest toonde hij zich tijdens de oprichting wel bewust van het imago dat de organisatie inmiddels met zich meedroeg. Anders is het subtiele onderscheid in naam van de organisaties niet te verklaren. Door de nuance tussen noodhulp of nooddienst aan te brengen, probeerde Veenstra twee vliegen in één klap te slaan. Naar de Arnhemse burgerbevolking toe hoopte hij zo de associaties met de eerdere pro-Duitse leiding van de TeNo onder Duits toezicht af te zwakken.¹⁶⁵ Tegenover de bezetter werd door deze kleine nuance in naam een voortzetting van de bestaande organisatie gesuggereerd. Dit laatste is eveneens opmerkelijk daar Veenstra tegenover de bezetter had betoogd dat de TeNo in Arnhem volledig uiteen was gevallen. Op de afgegeven bewijzen van de Duitse instanties stond de TND dan ook omschreven als *Technische Nothilfe*. Volgens directbetrokkenen was dit een bewuste keuze omdat dit meer het cachet gaf van een Duitse organisatie. Mogelijk zorgde dit voor minder weerstand aan de zijde van de bezetter.¹⁶⁶ De verwarring in naam was een bewuste poging tot dubbelspel.

¹⁶² GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Getuigenverklaring van Otto Tanger tegen Veenstra.

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ GA, 1557, 234 Overzicht van de werkzaamheden, activiteiten en ervaringen van de Arnhemmer A. Schermer, als waarnemend burgemeester.

¹⁶⁵ GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra.

¹⁶⁶ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest', J.M. Haverink (Arnhem, 1945).

Ondanks dat Veenstra voortdurend sprak over een ‘nieuwe’ dienst zorgde onduidelijkheid ten opzichte van de gekozen naam voor verwarring. Met betrekking tot de publieke opinie had de nuance in ieder geval niet het beoogde effect. De termen noodhulp of nooddienst werden door een gebrek aan onderscheid, in achteraf opgestelde verslagen dan ook continu door elkaar heen gebruikt.¹⁶⁷ Voor de bezetter was het wellicht ook lood om oud ijzer wie zich nou precies inzette voor het behoud van de stad. Wellicht durfde de TND, gezien de verstandhouding tot de bezetter, zich in naam niet te veel te onderscheiden van de TeNo.

Bij de oprichting van de TND telde de organisatie 37 leden, die bijna allemaal ook tot de groep behoorden die was opgericht aan het Bothaplein.¹⁶⁸ Alle leden mochten gedurende hun verbintenis aan de TND met hun gezin in Arnhem blijven. Zij kregen hiervoor van de *Ortskommandant*, na overleg met Veenstra, de juiste papieren. De waarschuwing bij binnenkomst van de stad werd middels deze papieren omzeild. Wie in de septemberdagen dakloos was geworden, kreeg een nieuw onderkomen toegewezen. Daarnaast werd het noodzakelijk geacht om de reputatie en politieke gezindheid van aangemelde personen te controleren. Wellicht om de gelederen vrij te houden van individuen als Hollaar, die inmiddels een vaste aanstelling had als verbindingspersoon van de *Ortskommandant*.¹⁶⁹ Een drietal achtergebleven rechercheurs van de Arnhemse politie werd met een vergelijkbare taak belast als destijds de *Befehlsstelle*.¹⁷⁰ Volgens Veenstra zelf moest de TND bestaan uit een groep ‘Hollanders van allerlei rang en stand, bijeengebracht met één doel’.¹⁷¹ Met enige godsdienstige overtuiging werd bij het onderzoek geen rekening gehouden. Twee aangestelde rechercheurs zouden later verklaren dat het onderzoek bestond uit twee componenten. Potentiele leden moesten woonachtig zijn in Arnhem en mochten geen lid zijn van de NSB.¹⁷²

Enkele weken na de oprichting telde de TND meer dan honderd leden om vervolgens uit te groeien tot een dienst van ongeveer 250 medewerkers. Deze snelle groei doet vermoeden dat de beoogde controle op de betrouwbaarheid niet veel tijd in beslag nam. Dat aan de grondigheid concessies werden gedaan blijkt uit de constatering dat in eerste instantie

¹⁶⁷ GA, 1557, 329 ‘Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan’, Arnhem, 1945.

¹⁶⁸ GA, 1557, 600 ‘Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem’.

¹⁶⁹ GA, 1557, 199 ‘Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatietijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest’.

¹⁷⁰ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 309 ‘Wie was de leider van de Technische Nooddienst?’ Inmiddels waren enkele leden van het Arnhemse politiekorps weer teruggekeerd naar de stad. Al was het functioneren van een politie-eenheid geen sprake. Zie ook; Iddekinge, *Arnhem 44/45*, 150-153.

¹⁷¹ GA, 1557, 600 ‘Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem’.

¹⁷² GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Verklaring van Gerardus Heintzbergen en Theodorus Keultjes, beiden rechercheur bij de politie te Arnhem.

ook 'ongure elementen' zoals NSB'ers werden toegelaten.¹⁷³ Omdat het aanbod gezien het aantal achterblijvers beperkt was, werden dergelijke leden toegestaan tot hun uitgegeven *Ausweis* verliep.¹⁷⁴ Aan de hand van de selectieprocedure kan wederom een overeenkomst met de TeNo worden aangekaart. Ook bij de TeNo werd een controle-instrument toegepast, alleen waren de gehanteerde normen anders. Aan de term neutraliteit werd door beide organisaties in die zin een andere aanvulling gegeven.

Het criterium omtrent lidmaatschap van de NSB is in eerste instantie niet onbegrijpelijk. Echter bestond over de politieke voorkeur van Veenstra zelf de nodige onduidelijkheden. Zo verklaarden enkele ooggetuigen, ook binnen de TND, dat Veenstra zelf ook sympathiserend lid was van de NSB. In de cartotheek van een voormalig groepsleider in Arnhem kwam de naam Veenstra dan ook voor op een aanmeldingsformulier. Daarnaast droeg Veenstra naar verluid het lidmaatschapskaart bij zich omdat zoiets 'altijd nog wel van pas kon komen'.¹⁷⁵ Hierachter moest geen actieve betrokkenheid worden gezocht. En ondanks het aanwezige bewijs ontkende Veenstra in welke vorm dan ook betrokken te zijn geweest bij de NSB.¹⁷⁶ Otto Tanger, in zekere zin de voorganger van Veenstra, kon bevestigen noch ontkennen dat de architect verbonden was geweest aan de partij als actief of sympathiserend lid.¹⁷⁷

Veenstra was schimmig over zijn politieke gezindheid. Zo schroomde hij niet tegenover de *Ortskommandant* de Hitlergroet te brengen.¹⁷⁸ Volgens getuigen was dit een bewuste keuze om de bezetter waar mogelijk om de tuin te kunnen leiden.¹⁷⁹ Andere betrokkenen roemden zijn inzet voor de TND maar zagen dit alleen als compensatie voor gemaakte politieke fouten uit het verleden.¹⁸⁰ De schimmigheid omtrent Veenstra ging gepaard met wilde geruchten. Zo zou hij in zijn binnenzak een brief bij zich hebben gedragen met daarop de handtekening van Albert Speer om bepaalde zaken gedaan te krijgen.¹⁸¹ Deze geruchten sloten aan bij de karakterbeschrijving van Veenstra als een man die gewend was nogal hoog van de toren te

¹⁷³ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

¹⁷⁴ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

¹⁷⁵ GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Getuigenverklaring van notaris Jan Coster die niet met zekerheid kon zeggen of Veenstra daadwerkelijk in bezit was van een dergelijke lidmaatschapskaart.

¹⁷⁶ Ibidem. Verklaring van Gurbe Jan Veenstra

¹⁷⁷ Ibidem.

¹⁷⁸ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

¹⁷⁹ GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra Verklaring van Gurbe Jan Veenstra

¹⁸⁰ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

¹⁸¹ Ibidem.

blazen.¹⁸² De leider van de TND probeerde ‘zo veel mogelijk pro-Duitse ‘sujetten’ als kandidaat te schrappen’, zoals hij het zelf aangaf.¹⁸³ Maar de vraag is of hij zelf ook door de beoogde controle van de TND was gekomen. Dergelijke geruchten werpen bovendien nogmaals de vraag op naar de grondigheid van de uitgevoerde controle.

De TND telde in Arnhem aanzienlijk meer leden dan de oorspronkelijke TeNo. Enerzijds is dit opmerkelijk gezien de nog resterende burgerbevolking in Arnhem.¹⁸⁴ Anderzijds mochten alleen mensen in de stad achterblijven als zij ook een zekere functie vervulden. In de eerste plaats voor de bezetter zelf. Een lidmaatschapsbewijs van de TND was dan ook een gewilde joker om in Arnhem te kunnen blijven. De leden konden zich tegenover de bezetter identificeren door middel van een groene armband om de bovenarm en een afgegeven *Ausweis*. De waarde van dergelijke legitimatie was overigens afhankelijk van de controleur en lag niet zozeer in het document zelf opgesloten.¹⁸⁵

De ontwikkeling van de TND in Arnhem toonde in grote lijnen overeenkomsten met de TeNo. Ondanks het verschil in totstandkoming en betrokkenheid van de bezetter. Zowel qua doelstelling, beoogd takenpakket en de gehanteerde protocollen kwam de TND overeen met de TeNo. Binnen deze drie componenten waren echter wel degelijk verschillen aan te wijzen. De bescherming van de burgerbevolking kreeg bij de TND bijvoorbeeld een andere invulling. De stad werd beschermd totdat de vertrokken Arnhemmers weer konden terugkeren. Daarnaast was de gehanteerde maatstaf voor de controle op betrouwbaarheid anders van aard. Deze verschillen zijn te verklaren door de verstandhouding met de bezetter die aanwezig was in Arnhem. Het toegepaste label ‘nieuw’ blijkt zeer relatief. Omdat de *Ortskommandant* de uiteindelijke zeggenschap had over een verlengd verblijf in Arnhem, toonde de TND meer overeenkomsten met de voor hem bekende organisatie dan Veenstra misschien voor ogen had. Aan de hand van het uitgevoerde takenpakket van de komende maanden zou tevens blijken hoe precair de onderlinge relatie tussen bezetter en nooddienst precies was.

¹⁸² GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Rapport van de dienstdoende wachtmeester.

¹⁸³ GA, 1557, 600 ‘Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem’.

¹⁸⁴ GA, 1557, 600 ‘Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem’.

¹⁸⁵ Iddekinge, *Arnhem 44/45*, 136-137.

HET BEHOUD VAN DE STAD

Het oorspronkelijke takenpakket van de TeNo was ingericht om het publieke leven draaiende te houden in tijden van nood en de veiligheid van de woonomgeving te garanderen. Dit pakket werd door de TND grotendeels overgenomen en waar nodig uitgebreid. Zo droeg de TND zorg voor de identificatie en teraardebestelling van oorlogsslachtoffers, na afloop van de gevechten in de stad.¹⁸⁶ De verschillende branden die nog vrij spel hadden, waren voor de TND aanleiding om archieven en waardevolle voorwerpen uit onder meer het Provinciehuis en verschillende scholen in veiligheid te brengen.¹⁸⁷

Verreweg het merendeel van de werkzaamheden van de TND kwamen ten gunste van de stad. Hierbij moet gedacht worden aan het aftappen van de waterleidingen in verband met mogelijke bevriezing, reparaties aan het elektriciteitsnetwerk, het verhelpen van verstoppingen in de riolering, het schoonhouden van de straten en een algemene inventarisatie van de schade.¹⁸⁸ Met het vertrek van de brandweer richting Schaarsbergen werd ook deze taak door de TND vervuld. Volgens Veenstra was alle overredingskracht nodig geweest om de lokale *Kampfkommandant* van de aanwezigheid van een brandweer te overtuigen.¹⁸⁹ Dit versterkte Veenstra in de gedachte dat de TND voor het behoud van de stad onmisbaar was. De bezetter zelf zou geen vinger uitsteken.

Aan de ene kant betekende de aanwezigheid van de TND dus een bescherming van de broodnodige infrastructuur, noodzakelijk voor de achtergebleven bewoners en voor de toekomstige terugkeer van het vertrokken deel van de Arnhemmers. En andere kant werd zo mogelijk voorkomen dat machines en apparatuur van de gemeentelijke diensten naar Duitsland werden vervoerd.¹⁹⁰ Naast deze activiteiten hield de TND zich ook bezig met de controle en eventuele versterking van de omliggende dijken en de afwateringswerken in de stad. Dat de bezetter zelf ook profijt had van werkende faciliteiten was voor Veenstra een voorbeeld waarbij het mes onoverkomelijk aan twee kanten sneed.¹⁹¹

Het werd nog maar eens bevestigd dat de bezetter voor een langer verblijf de spelregels bepaalde toen de diverse Duitse bergingscommando's in de stad arriveerden. In navolging van het *Feldwirtschaftskommando X* gingen zij in de stad op zoek naar alles wat maar

¹⁸⁶ GA, 1557, 309 'Wie was de leider van de Technische Nooddienst?'

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ GA, 1557, 600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem'.

enigszins van waarde kom zijn voor het thuisfront of militaire eenheden in de buurt. De wisselende Duitse militairen in de stad hadden al een hoop waardevolle spullen van hun gading meegenomen. Arnhem bleek een schatkamer voor de individuele militair.¹⁹² Voor de bergingscommando's kwam vrijwel alles in aanmerking voor het thuisfront. Variërend van verschillende bouwmaterialen, machines en apparatuur, tot keukengerei, kantoorartikelen, bedlinnen en kinderspeelgoed.¹⁹³ Zelfs raamkozijnen en deurposten werden afgevoerd. Huisraad werd voornamelijk overgebracht naar Duitse steden die door geallieerde bombardementen getroffen waren. Wat overbleef aan voorwerpen kwam ten goede aan Duitse legereenheden en instellingen in Nederland.¹⁹⁴ In totaal werden tussen de 160 en 180 goederentreinen uit Arnhem naar Duitsland vervoerd.¹⁹⁵ Waar het verzoek van Hollaar nog enigszins kon worden gedwarsboomd stond de TND bij deze plundering buitenspel. Alle leden van de TND, die na de oorlog aan het woord kwamen, ontkenden enige actieve betrokkenheid bij het leegroven van Arnhem. Zij durfden daarentegen niet namens alle aanwezige landgenoten te spreken als het ging om een eventueel verval in moreel.¹⁹⁶

Een aantal achteraf geregistreerde werkzaamheden van de TND valt niet direct te koppelen aan de doelstelling de stad te willen behouden. De TND werd onder meer ingezet voor het ombouwen van enkele huizen tot gevangenis, het inrichten van huizen voor de *Wehrmacht* en de constructie van een bar in een tijdelijk casino aan de Velperweg.¹⁹⁷ Daarnaast moesten tramwagons worden ingegraven om als schuilplaats voor militairen te dienen.¹⁹⁸ In het bestuurscentrum van de TND, nog altijd aan het Bothaplein, werden radio's en telefoontoestellen gerepareerd en een enkele keer de ijskast van een dienstdoende *Ortskommandant*. Ook werd sporadisch samengewerkt met *Organisation Todt* om de omliggende waterwerken te versterken, nadat de aanleg van een loopgravenstelsel dreigde de boel onder water te zetten.¹⁹⁹ Een weigering van dergelijke werkzaamheden werd door de bezetter onderdrukt door de uiting van het dreigement tot uitzetting van specifieke leden of desnoods de gehele TND over te gaan. De represailles waren duidelijk.

¹⁹² GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 224 Een brief van een Duitse militair aan 'Meine liebe Emmij', 22-11-1944.

¹⁹³ NIOD, 001, Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden, 58-59 Formulieren "*Abgabe von Güter für den Truppenbedarf*". De betreffende formulieren zijn met tussenpozen gedateerd van begin oktober tot eind januari.

¹⁹⁴ NIOD, 001, 58-59 58-59 Formulieren "*Abgabe von Güter für den Truppenbedarf*".

¹⁹⁵ GA, 1557, 309 'Wie was de leider van de Technische Nooddienst?'

¹⁹⁶ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

¹⁹⁷ GA, 1557, 1300 Stukken betreffende (personeel en de werkzaamheden van) de Technische Nooddienst te Arnhem, 1944-1945. Dagrappporten van de werkgroep van Omme, 1944-45.

¹⁹⁸ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

¹⁹⁹ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

Met deze toevoegingen aan het takenpakket week de TND niet direct af van de TeNo. Ook in andere delen van nog bezet Nederland zetten leden van de TeNo zich nog lange tijd in ten gunste van de bezettingsmacht, met een enthousiasme dat voor de ondergrondse pers niet te rehabiliteren was.²⁰⁰ De term enthousiasme kan niet zomaar op de bereidheid van de TND worden toegepast. Bovendien is het niet vast te stellen in hoeverre er bij andere afdelingen van TeNo in Nederland nog sprake was van vrijwillige inzet of dwang van de bezetter. De wijzingen in het takenpakket van de TND tonen echter wel aan hoezeer de situatie was veranderd.

Betrokkenheid aan arbeid die direct ten goede kwam aan de Duitse oorlogsdoeleinden, bijvoorbeeld de aanleg van schuttersputjes en loopgraven, komt in de geregistreerde werkzaamheden van de TND niet voor.²⁰¹ Slechts een enkele melding van de aanleg van elektriciteitsleidingen naar een geschutstelling in Sonsbeek is bekend.²⁰² In sommige gevallen werden individuele leden van de TND gedwongen ingezet voor werkzaamheden, buiten initiatief van de eigen organisatie om. Dit zorgde bij het leidinggevende kader van de TND tot onderlinge spanningen.²⁰³ De verbondenheid van de TND verbonden aan de eisen van de bezetter en de gemaakte afwegingen waren aan discussie onderhevig. Tegen welke prijs moest de status quo worden behouden?

In achteraf opgestelde verklaringen over de werkzaamheden van de TND werd gesteld dat dergelijke taken waar mogelijk werden gesaboteerd of getraineed. Voornamelijk wanneer de activiteiten ten goede kwamen aan de bezetter. In het genoemde voorbeeld van de aanleg van elektriciteitskabels in Sonsbeek, bood dit de mogelijkheid tot een lichte vorm van spionage. Immers werd er informatie ingewonnen over de Duitse stellingen. Daarnaast stelde de leider van de werkgroep elektriciteit Johan Penseel, transformatoren onklaar te hebben gemaakt voor transport naar Duitsland.²⁰⁴ Bij het afsluiten van de waterleidingen in de woningen werd geprobeerd om waardevolle spullen in veiligheid te brengen.²⁰⁵ De leden die betrokken waren bij het ingraven van de tramwagons werden gesommeerd om uitgebreid de tijd te nemen bij hun werkzaamheden. Waar drie mannen de klus in enkele dagen konden

²⁰⁰ *De Bevrijding* (14-02-1945) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010421604:mpeg21:p002> > [geraadpleegd op 13-06-2017].

²⁰¹ GA, 1557, 1300 Stukken betreffende (personeel en de werkzaamheden van) de Technische Nooddienst te Arnhem, 1944-1945.

²⁰² *Ibidem*, Dagrappporten van de werkgroep van Omme, 1944-45.

²⁰³ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

²⁰⁴ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

²⁰⁵ *Ibidem*.

klaren, duurde het ingraven nu enkele weken en vereiste de volledige inzet van een achttal leden.²⁰⁶ De eerste drie voorbeelden kunnen worden aangedragen als vorm van verzet door spionage, vertraging of verhindering van het doel van de bezetter. Het laatste voorbeeld rechtvaardigt de vraag of dergelijke vormen van sabotage niet vooral de TND zelf ten goede kwam. Immers waren acht leden nu voor enkele weken verzekerd van een langer verblijf in de stad.

Het is begrijpelijk dat pas achteraf melding werd gemaakt van verschillende vormen van sabotage. In de handgeschreven administratie staan zulke activiteiten dan logischerwijs ook niet vermeld.²⁰⁷ Het karakter van de verslaglegging achteraf doet deze meldingen echter geen goed omdat hierin werd gezocht naar erkenning voor het handelen van de TND. Tegenover activiteiten die door Veenstra bijvoorbeeld werden gekoppeld aan noodzakelijk kwaad, werd de bescherming van een Britse parachutist en de verstrekking van *Ausweise* aan enkele Joden geplaatst.²⁰⁸ Verificatie van dergelijke beweringen was essentieel voor het behoud van het verhaal. De Britse militair in kwestie, Robert Peatling, bevestigde het verhaal slechts ten dele. Hij schreef zijn redding voornamelijk op het conto van Johan Penseel en niet de gehele TND.²⁰⁹ Van Penseel en zijn zoons was bekend dat zij voor het uitbreken van *Market Garden* al betrokken waren bij het verzet in Arnhem. Penseel was op verdenking van hulp aan onderduikers al eens tijdelijk opgepakt door de *Sicherheitsdienst (SD)*²¹⁰

Aan de andere kant kunnen beweringen van sabotage en tegenwerking ook niet direct worden afgedaan als apologetische verzinsels. Vanuit de bezetter werd regelmatig kritiek geuit op de inefficiëntie van de TND.²¹¹ Aren Hollaar had bij de bezetter voortdurend aangedrongen op een volledige evacuatie van de stad en een vertrek van de TND.²¹² Daarbij benadrukte hij vooral het gebrek aan praktisch nut van de dienst voor de bezetter. De TND en andere aanwezigen liepen de bezetter constant voor de voeten en daarom moest de stad

²⁰⁶ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²⁰⁷ GA, 1557, 1300 Stukken betreffende (personeel en de werkzaamheden van) de Technische Nooddienst te Arnhem, 1944-1945.

²⁰⁸ GA, 1557, 600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem'.

²⁰⁹ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 25 'De parachutist die in Arnhem het langts stand hield', artikel uit *Het Vrije Volk* (15 september 1948) over Robert ('Bob') Peatling. Zie voor het hele verhaal onder meer; Robert Peatling, *No Surrender at Arnhem* (Wimborne Minster, 2004).

²¹⁰ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 1485 Krantenartikelen over (het overlijden van) Johan 'papa' Penseel, een verzetsman uit Arnhem; *Arnhemse Courant*, 1966 en 1975.

²¹¹ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²¹² GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatietijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

ontruimd worden.²¹³ Mede door toedoen van Hollaar stond de TND bij de *SD* inmiddels bekend als ‘*ein Banden Drücker und Sabotörer*’.²¹⁴

De TND moest in de verhouding tot de bezetter verschillende keuzes maken. Als een keuze betekende dat een langer verblijf in de stad werd gegarandeerd dan stond dit de doelstelling van de dienst niet in de weg. Een langer verblijf betekende mogelijk dat de TND meer kon doen voor de stad. Bij elke keuze werd een dergelijk overweging gemaakt, maar de mate van pressie van de bezetter was daarin een bepalende factor. Waar het kon, werd de bezetter op kleine schaal gedwarsboomd. De TeNo in Arnhem had destijds vooral waarde gehad als propagandamiddel, ondanks de inzet tijdens het bombardement in februari 1944. De TND toonde op eigen initiatief en met enige regelmaat op welke manieren een dergelijke organisatie nog meer kon worden gebruikt door de bezetter.

OP DE GEITENKAMP

De bezetter hanteerde verschillende maatregelen om de TND in zijn bewegingsvrijheid te beperken. Zo werd een maximum gesteld aan het aantal leden dat de organisatie mocht tellen.²¹⁵ Ook werd het wenselijk geacht om de leden van TND te centraliseren. De bezetter had weliswaar niet verzocht tot de oprichting van een dergelijke dienst, maar wilde wel controle blijven uitoefenen. In eerste instantie werd besproken om de leden onder te brengen in een woningcomplex op de Hoogkamp. Na inventarisatie bleken hier ongeveer honderd leegstaande woningen beschikbaar te zijn. De leden mochten alleen gebruik maken van de woonruimten op de begane grond en het aanwezige meubilair moest op een hogere verdieping worden opgeslagen.²¹⁶ Deze plannen vonden echter geen doorgang door een wisseling van de wacht binnen de Duitse gelederen. Elke nieuwe *Ortskommandant* stelde zijn eigen prioriteiten voorop, ongeacht de duur van zijn verblijf. De huisvesting van de TND behoorde daar niet altijd toe. Wel diende hij zich te verhouden tot het bestaande takenpakket zoals dat door de hogere autoriteiten werd opgelegd.²¹⁷ De vraag bleef in welke mate de TND een bijdrage kon leveren aan de voltooiing van deze taken en daar dacht elke nieuwe *Ortskommandant* anders over.

²¹³ GA, 1557, 329 ‘Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan’, Arnhem, 1945.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ GA, 1557, 199 ‘Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest’.

²¹⁶ GA, 1557, 1300 Stukken betreffende (personeel en de werkzaamheden van) de Technische Nooddienst te Arnhem, 1944-1945.

²¹⁷ GA, 2867, 47 Duitse oorlogsrapporten uit de periode 1944-1945.

Uiteindelijk werd iedere achterblijver gesommeerd zich op de Geitenkamp te vestigen. Vanaf 1 december was bewoning in andere delen van de stad niet meer toegestaan. Deze verordening gold dus ook voor de leden van de TND en hun gezinsleden. Een enkeling zag zich genoodzaakt zijn eigen woning te verlaten met achterlating van het nog aanwezige meubilair. Bepakt en bezakt arriveerden zij op de Geitenkamp.²¹⁸ Alleen een aantal leden van de dienst die woonachtig waren in Velp of Rozendaal mochten thuis blijven wonen. Blijkbaar hadden zij de controle van de TND aangaande het lidmaatschap weten te omzeilen, of de beoordelingscriteria waren inmiddels veranderd. Op de Geitenkamp stond vrijwel iedereen onder verscherpte controle, zo ook de TND. De wijk zelf vormde door middel van wegversperringen, prikkeldraad en controleposten op de verschillende toegangswegen een afgesloten geheel.²¹⁹ Alleen op vertoon van de benodigde papieren kreeg men toestemming om de rest van de stad te betreden.

De Geitenkamp lag als woonwijk relatief ver van de binnenstad en was de septemberdagen vrijwel ongeschonden doorgekomen. Vanwege deze relatieve veiligheid had een aantal oorspronkelijke bewoners van de Geitenkamp dan ook besloten om geen gehoor te geven aan het verschenen evacuatieadvies. Zij keken de situatie van dag tot dag aan. Wel werd in het badhuis, onder aan de Geitenkamp, een tijdelijke opvangpost ingericht.²²⁰ Na de eerste dagen van de evacuatie bevonden ongeveer 800 mensen zich nog in de wijk. Onder hen ook evacuees uit de binnenstad die een tijdelijk onderkomen zochten in afwachting van de verdere ontwikkelingen. Normaal gesproken bood de Geitenkamp plaats aan ongeveer 8.000 inwoners. Vrije woonruimte was nu voldoende voor handen.

Stapsgewijs werden steeds meer mensen gehuisvest, in wat het dichtstbevolkte stuk van Arnhem zou worden. De geplaatste borden lang de invalswegen met daarop de waarschuwing Arnhem niet te betreden waren alleen van toepassing op individuele passanten.²²¹ De Duitse bezetter begon zelf al vrij snel mensen op de Geitenkamp te huisvesten. Zo werden tewerkgestelden uit de omgeving van Zeist en Bussum ingezet voor de aanleg van verdedigingswerken in de stad of in de uiterwaarden van de Rijn. Zij vonden tijdelijk onderdak op de Geitenkamp, hoewel zij later ook in leegstaande kazernes en schoolgebouwen werden ondergebracht.²²² Deze tewerkgestelden werden verzameld tijdens

²¹⁸ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatietijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

²¹⁹ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²²⁰ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 1524 Stukken betreffende de evacuatiepost Geitenkamp, 18 september - 4 oktober 1944.

²²¹ GA, 1557, 1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950.

²²² GA, 1557, 279 Stukken betreffende 'De spitters van Arnhem' uit de omgeving van Bussum en Naarden, 1944-1946.

een grootscheepse razzia en onder hen bevonden zich ook een aantal geëvacueerde Arnhemmers.²²³ Op last van de bezetter konden zij terugkeren naar hun eigen stad. Sommige van hen woonde zelfs, gedurende zijn tewerkstelling, in de eigen woning. Naderhand kregen ook hun gezinsleden toestemming om zich in Arnhem te vestigen.²²⁴ Het samenbrengen van het eigen gezin in een vertrouwde omgeving was in deze tijd een waardevol bezit.

Daarnaast woonden op de Geitenkamp mensen die in Arnhem, of in de omgeving, werkzaam waren voor een Duitse instantie op eigen initiatief. Zij verkregen van de *Ortskommandant* de betreffende papieren. Dit betrof onder meer leden van de NSB of de NSDAP. Onder hen bevond zich ook de dagelijkse leiding over de gehele wijk.²²⁵ Aren Hollaar was een uitzondering op deze regel, want hij verbleef met zijn gezin gedurende deze periode in Schaarsbergen.²²⁶ Vanaf het moment dat sprake was van bewoning op de Geitenkamp waren ook leden van de TND actief op het gebied van de voedselvoorziening, huisvesting of andere commissies.²²⁷ Enkele leden van de TND waren hier voor de evacuatie al woonachtig, maar vanaf december dus vrijwel iedereen. Wat burgerbevolking betrof was deze wijk in het noordoosten van Arnhem de enige plek die voldeed aan de oorspronkelijke doelstellingen van de TeNo en de TND.

De totale bevolking op de Geitenkamp varieerde tot aan de bevrijding tussen de 3.500 en 4.500 mensen.²²⁸ Het noodsecretariaat in Apeldoorn was slecht op de hoogte van de aanwezigheid en samenstelling van deze kleine groep bewoners. Bovendien achtte de plaatselijke leiding op de Geitenkamp waarnemend burgemeester Schermer niet competent genoeg om enige vorm van actieve betrokkenheid op zich te nemen.²²⁹ De fietsende burgemeester had zich openlijk afgevraagd wat al deze mensen hier deden, en waar zij vandaan kwamen. Was hier sprake van een voorzichtige start van de herbewoning van Arnhem?²³⁰ Schermer werd dus niet betrokken in de dagelijkse gang van zaken.²³¹ Naar zijn eigen waarneming trok hij zelf de conclusie dat alles op de Geitenkamp soepel verliep. Gezien het aantal bewoners waren inmiddels provisorische winkeltjes, een apotheek en een huisartsenpost ingericht. Voor de aanwezige kinderen waren klaslokalen beschikbaar waar

²²³ GA, 1557, 279 Stukken betreffende 'De spitters van Arnhem' uit de omgeving van Bussum en Naarden, 1944-1946.

²²⁴ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ GA, 1557, 1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950.

²²⁷ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²²⁸ Ibidem. Zie ook; *Trouw* (18-04-1945) < <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010444240> > [geraadpleegd op 06-06-2017].

²²⁹ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²³⁰ GA, 1557, 234 Overzicht van de werkzaamheden, activiteiten en ervaringen van de Arnhemmer A. Schermer, als waarnemend burgemeester.

²³¹ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

de lessen inmiddels weer waren begonnen.²³² De bevoorrading werd voornamelijk verzorgd vanuit de gemeente Rheden.

De bewoners vormden een smeltkroes van verschillende niveaus van medewerking met de bezetter. Omdat de gemeenschap klein was en men relatief dicht op elkaar gepakt zat, speelde betrouwbaarheid en politieke gezindheid een rol in de onderlinge verhoudingen. Men was onherroepelijk tot elkaar veroordeeld als een langer verblijf in de stad moest worden gewaarborgd. Alle bewoners hadden gemeen dat zij zich dus op een of andere manier dienden te verhouden tot de bezettingsmacht. Dat betekende de facto dat zij gedurende de leegstand van Arnhem ergens werkzaam waren tot nut van de bezetter. Wie niet werkte, kwam niet in aanmerking voor de noodzakelijke levensmiddelenkaarten. Dit ging op voor leden van de TND, tewerkgestelden uit Bussum, aanwezige leden van de NSB maar ook voor de onderwijzer in de lokale school. Deze algemene geldende norm zorgde ervoor dat na de bevrijding de bevolking als een geheel werd beschouwd.

Uiteindelijk bepaalde de Duitse leiding wie de juiste papieren kreeg om zich te vestigen op de Geitenkamp of de binnenstad van Arnhem mocht betreden. Dit was de leden van de TND al enkele malen duidelijk geworden, na herhaaldelijke dreiging van de *Ortskommandant*. Begin februari kwam het einde van de TND dan ook in zicht, toen een aantal leden werd betrappt op het luisteren naar uitzendingen op pas gerepareerde radiotoestellen aan het Bothaplein. Op verdenking van sabotage en spionage werden zij in hechtenis genomen. De TND werd ontbonden. Resterende vaklieden werden ingedeeld bij een nieuw opgericht arbeidscommando onder leiding van Hollaar.²³³ En wie overbleef werd ingedeeld op de Geitenkamp om bij te dragen aan de dagelijkse gang van zaken.²³⁴

De TND viel uiteen en ging vervolgens verder op in de bonte verzameling van bewoners van de Geitenkamp. Na de bevrijding werden de bewoners van de Geitenkamp als geheel bestempeld als een verzameling 'ongure elementen'.²³⁵ Dit label was zeker niet iedereen van toepassing. Het stempel vervaagde het contrast van tussen verschillende vormen van collaboratie of slachtofferschap. Het ging bovendien voorbij aan de verscheidenheid van gemaakte keuzes en mate van dwang van de bezetter. Echter zouden dergelijke typeringen wel doorwerken in de latere beeldvorming van onder meer de TND.

²³² GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'. Het aantal leerlingen op de school zou volgens de rapporten uitgroeien tot meer dan vijfhonderd.

²³³ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²³⁴ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

²³⁵ GA, 1557, 1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950.

DE BEVRIJDING

HET SLOTAKKOORD

Op een vroege morgen in april 1945 dwarrelden boven de Geitenkamp ontelbare vellen vloeipapier naar beneden. Hierop was te lezen dat Operatie *Anger* op het punt stond van beginnen, de geallieerde poging om Arnhem te bevrijden.²³⁶ De strijd was onverwacht hevig omdat de Canadese strijdkrachten geen duidelijk beeld hadden van de aanwezigheid van Duitse troepen in de stad. Zij namen wat artilleriebeschietingen betrof het zekere voor het onzekere.²³⁷ Na bijna vier dagen strijd werd Arnhem op 16 april bevrijd. De Canadese bevrijders werden niet begroet door een uitzinnige mensenmassa, maar traden een lege huls binnen die volledig leeggeroofd was.²³⁸ Direct na de bevrijding werd in Arnhem een begin gemaakt met het vastzetten van mogelijke collaborateurs en politieke delinquenten. Twee rechercheurs, ook verbonden aan de voormalige TND, namen binnen enkele dagen ongeveer honderd personen in voorlopige hechtenis op verdenking van politieke onbetrouwbaarheid.²³⁹ Het onderscheid kon door de aanwezige bevolking kon wel worden gemaakt.

Gurbe Jan Veenstra was een van de velen die de bevrijding van Arnhem niet direct meemaakte. Na de ontbinding van de TND werd hij gearresteerd op last van de *Feldgendarmerie* en overgebracht naar Ede om zich daar in te zetten voor verschillende herstelwerkzaamheden.²⁴⁰ Daar werd Veenstra op 4 mei door de Nederlandse politie aangehouden op verdenking van onder meer samenwerking met de bezetter. Ook Aren Hollaar werd opgepakt en uiteindelijk vastgezet in kamp Westerbork in afwachting van zijn proces.²⁴¹ Arjen Schermer, de waarnemend burgemeester, werd samen met zijn vrouw geïnterneerd in landgoed Avegoor in Ellecom.²⁴² Drie van de voornaamste mensen die

²³⁶ GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 221 Pamflet Waarschuwing!

²³⁷ Sanchez King, 'Operation "Anger": The Little Known Canadian Victory at Arnhem in 1945', 4(4), *The Army Doctrine and Training Bulletin* (2001), 52.

²³⁸ Kerkhoffs, *Arnhem, stad van daklozen*, 34-36.

²³⁹ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

²⁴⁰ GA, 1557, 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra.

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² GA, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog, 426 Aantekeningen van P.J.H. Mattheij over de waarnemend burgemeester Schermer (08-10-1981).

invulling hadden gegeven aan het bestuurlijke vacuüm, werden ter verantwoording geroepen voor de verschillende vormen van samenwerking met de bezetter.

Met de noodzakelijkheid tot verantwoording was al vanaf het negeren van het evacuatieadvies rekening gehouden. Achteraf verschenen dan ook talloze rapporten die het handelen van individuen, maar ook van organisaties als de TND kon verklaren. Het label 'onguur' schoot velen in het verkeerde keelgat. Zo stelde een van de betrokkenen bij de dagelijkse leiding op de Geitenkamp dat een 'zekere moed of zelfvertrouwen nodig was geweest om achter te blijven'.²⁴³ Als argument werd vaak aangedragen dat het gemeentebestuur de bevolking in de steek had gelaten. Zij hadden gefaald de burgers van de stad te beschermen.²⁴⁴ Schermer werd omschreven als een man die nergens wat van af wist, altijd te laat was en maar heen weer fietste.²⁴⁵ Daarnaast werd de rechtsgeldigheid van het uitgegeven evacuatieadvies zoals gezegd in twijfel getrokken. De berichten van Radio Oranje konden niet worden genegeerd.²⁴⁶ Maar tegen welke prijs hadden de achterblijvers vastgehouden aan hun initiële beslissing? Op dat punt bestond een grote kloof tussen de achterblijvers en de terugkerende Arnhemmers. Opvallend daarin was dat geen van partijen een verklaring leek te zoeken met de rol van de bezetter in het achterhoofd.

WAARDEBEPALING

In de beschikbare werken over het naoorlogse strafrecht komen met betrekking tot de TeNo weinig specifieke veroordelingen voor. Aan de ene kant was het lastig te bepalen onder welke categorie leden van de TeNo vielen met het oog op strafrechtelijke vervolging.²⁴⁷ Veroordelingen van betrokken leden viel vaak samen met een combinatie van andere vormen van collaboratie. Het lidmaatschap van de TeNo werd als dusdanig meegenomen in een optelsom van misdrijven.²⁴⁸ De TeNo werd geschaard bij andere organisaties die waren opgericht door de bezetter en werden bestempeld als 'fout'.²⁴⁹ Daarmee kon niet van elk lid worden gesteld dat zij door middel van hun lidmaatschap welbewust hadden gehandeld in

²⁴³ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²⁴⁴ GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

²⁴⁵ GA, 1557, 426 Aantekeningen van P.J.H. Mattheij over de waarnemend burgemeester Schermer (08-10-1981).

²⁴⁶ GA, 1557, 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.

²⁴⁷ August Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag; de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen, 1978), 257-279. Zie voor de bijzondere rechtspleging ook; Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig; de afrekening met 'foute' Nederlanders* (Amsterdam, 2002).

²⁴⁸ Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag*,

²⁴⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*. 627 & 744.

strijd met de belangen van het Nederlandse volk. De getoonde betrokkenheid en mate van inzet waren voor dit oordeel vanuit rechterlijk perspectief van doorslaggevend belang.²⁵⁰ Na de bevrijding van Arnhem kwam deze betrokkenheid voor een enkeling onder een vergrootglas te liggen. Zij verdedigden zich met verklaringen die overeenkomen met een opsomming van 'goed' en 'fout'. Een balans die niet mocht doorslaan in het negatieve, maar in evenwicht diende te blijven.

Voor velen die na de bevrijding in Arnhem terugkeerden was de inzet voor de Nederlandse belangen van de TND-leden geen uitgemaakte zaak. Zo kwam de schimmigheid omtrent Veenstra tijdens zijn proces uitgebreid aan bod.²⁵¹ De tewerkstelling in Duitsland bleek mede op initiatief van Veenstra zelf tot stand te zijn gekomen. Veenstra had destijds verzocht om een specifieke aanstelling in Krefeld. Vanuit zijn betrekking in Duitsland had hij ook toegang tot schaars geworden producten als boter, koffie en cacao, waar hij volgens getuigenissen clandestien in handelde.²⁵² De dienstdoende wachtmeester vond de verschillende verklaringen van Veenstra in ieder geval tegenstrijdig en beschuldigde de architect van het achterhouden van 'delen van de waarheid'.²⁵³ Zijn pro-Duitse karakter stond desondanks volgens de wachtmeester onherroepelijk vast.

Veenstra verdedigde zijn eigen optreden, en dat van de TND, met argumenten die eerder werden gehoord. Het falen van het gemeentebestuur en de onjuistheid van de evacuatie.²⁵⁴ De TND had alleen geprobeerd om de stad voor de ondergang te behoeden. Een inzet die volgens Veenstra zelfs in guldens uit te drukken was. De TND had de stad naar schatting voor fl.2.000.000,- aan reparatiewerkzaamheden behoed.²⁵⁵ Waar deze schatting op gestoeld was kon Veenstra niet verhelderen. Dat in het volbrengen van deze doelstelling af en toe keuzes gemaakt werden die voor niet betrokkenen onbegrijpelijk waren, was een last die Veenstra wel wilde dragen. Bovendien waren de keuzes van de TND uiteindelijk te herleiden tot het optreden van het gemeentebestuur. Volgens Veenstra bleven zij door beschuldigingen aan het adres van de achterblijvers uit de luwte. Zo stelde Veenstra dat 'in onze huidige samenleving

²⁵⁰ GA, 1557, 198 Tribunaal van het Arrondissement Arnhem, 29 september 1947.

²⁵¹ GA, 1557,86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra. Veenstra stond overigens niet alleen terecht voor medewerking aan de bezetter. Ook moest hij zich verantwoorden voor de verrichtte werkzaamheden in Duitsland en zijn vermeende lidmaatschap van de NSB.

²⁵² GA, 1557, 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatietijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest'.

²⁵³ GA, 1557,86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra.

²⁵⁴ GA, 1557, 600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem'.

²⁵⁵ Ibidem. Ter vergelijking; dit bedrag zou vandaag de dag neerkomen op een ongeveer € 10.000.000, - volgens berekeningen van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis < www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php > [geraadpleegd op 14-06-2017].

de waarheid dikwijls niet officieel is en het officiële dikwijls niet waar!²⁵⁶ De letterlijke waarde die Veenstra aan het optreden van de TND koppelde was voor terugkerende Arnhemmers van weinig betekenis. Ondanks dat Veenstra altijd had gesproken over de TND als een 'nieuwe' dienst waren de dwarsverbanden tussen de TND en TeNo evident. Het imago van de TeNo werkte door in de beoordeling van de dienst van Veenstra. Daarmee was de TND geen nieuwe organisatie opgericht voor het behoud van de stad, maar een voortzetting van de TeNo om een langer verblijf in de stad zo lang mogelijk te kunnen waarborgen.

²⁵⁶ GA, 1557, 600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem'.

CONCLUSIE

Dit onderzoek was gericht op een vergelijking van verschillen en overeenkomsten tussen de TeNo en de TND. Aan de hand hiervan werd gezocht naar een breder perspectief waarin laatstgenoemde organisatie kan worden beschouwd. Hoe verhiel de Technische Nooddienst in Arnhem zich tot de reeds eerder opgerichte Technische Noodhulp in de periode van september 1944 tot en met april 1945? Door een gebrek aan recent onderzoek diende van beide organisaties een raamwerk te worden opgesteld die naderhand geanalyseerd kon worden. Allereerst zullen hier de conclusies omtrent de TeNo aan bod komen die vervolgens gekoppeld worden aan de bevindingen van het onderzoek naar de TND.

De TeNo was een product van de beoogde gelijkschakeling van de Duitse bezettingsmacht. In het beoogde takenpakket, gericht op de bescherming van de burgerbevolking, schuilde in principe geen kwaad. Het bezwaarlijke aspect van de organisatie zat opgesloten in de positie die de TeNo innam ten opzichte van vergelijkbare instellingen. Voor de Nederlandse burgerbevolking werden alternatieven, enkele organisaties daargelaten, buitenspel gezet. Deelnemende vrijwilligers handelden daarmee niet zozeer tegen de Nederlandse belangen in, maar verklaarden zich tot een zekere hoogte wel akkoord met de nieuwe verhoudingen in bezet Nederland. Bovendien werden zij door de bezetter op sommige momenten ingezet als propagandamiddel. De TeNo groeide uit tot een organisatie die van bovenaf vorm werd gegeven. De beoogde invulling van de politieke neutraliteit en zelfstandigheid kwam voort uit de definities die werden vastgesteld door de Duitse overheerser.

Al voor *Market Garden* was de TeNo in Arnhem gereduceerd tot een stuurloze organisatie. De oprichting van de TND, enkele weken later, kwam voort uit een gebrek aan civiel gezag en hiaten binnen de lokale autoriteit. Met de oprichting van de TND komt tegelijkertijd het eerste grote verschil met de TeNo aan het licht. De TeNo kwam immers tot stand op initiatief van de bezetter waar de TND werd opgericht door Arnhemmers zelf. Met de inzet voor het behoud van de stad gaven zij ten opzichte van de bezetter en zichzelf een zekere mate van legitimiteit aan hun verblijf.

De doelstellingen van de TND lagen in het verlengde van de oorspronkelijke TeNo, die in de niet bevrijde delen van Nederland na *Market Garden* actief bleef. De nadruk lag bij de TND meer op het behoud van de stad en niet zozeer op de burgerbevolking, simpelweg omdat deze grotendeels vertrokken was. Dat daarmee de stad alleen draaiende werd gehouden voor diegene die waren achtergebleven lijkt paradoxaal. De bezetter zelf had geen behoefte aan de

aanwezigheid van een dergelijke dienst. Zolang er voor Duitse doeleinden echter nog enige waarde van de TND uitging werd de aanwezigheid van Veenstra en consorten gedoogd.

Hoewel Veenstra voortdurend sprak van een nieuwe dienst zijn de overeenkomsten met de TeNo te nadrukkelijk aanwezig om dit zonder meer te accepteren. De TND borduurde voort op de fundamenteën van de TeNo. Niet alleen in doelstelling, maar ook in naam, ledenbestand en gehanteerde protocollen. De bedoelde onduidelijkheid omtrent de naam leek niet zo uit te pakken als Veenstra had gewenst. Bovendien moest de TND zich verhouden tot de bezetter wat de vele overeenkomsten met de voor hen bekende TeNo kan verklaren. Zo werd aan de totstandkoming van de TND van onderaf vormgegeven volgens vergelijkbare patronen die waren toegepast op de TeNo. Dit werd volledig overgelaten aan de leden van de TND zelf, als antwoord op het behoud van de status quo met de bezetter.

De TND bleef achteraf vasthouden aan de noodzakelijke aanwezigheid. Dat een voortdurend verblijf in de stad met zich meebracht dat af en toe ook de bezetter profijt had van de TND was een onoverkomelijk kwaad. Een euvel dat zoveel mogelijk werd bestreden middels voorzichtige vormen van sabotage en vertraging. Voor de terugkerende bevolking was de noodzakelijkheid van de gemaakte keuzes niet altijd duidelijk. Dit kwam voort uit verschillende componenten. Ten eerste uit de staat waarin de stad bij terugkomst werd aangetroffen. De langverwachte terugkeer vond namelijk geen aansluiting bij de verwachtingen. Ten tweede de samenstelling van de resterende bevolking die in Arnhem was achtergebleven. In de beeldvorming was deze samengesmolten tot een 'onguur' geheel. En tenslotte werkte ook het negatieve imago van de TeNo, dat na de bombardementen in februari vorm had gekregen door in de beeldvorming. De TND en de TeNo bleken te veel raakvlakken te hebben om na de oorlog enig onderscheid aan te kunnen brengen. Daarmee kwam de unieke situatie waarin de TND had geopereerd in de verdrukking.

Er was na de oorlog geen ruimte voor het individuele verhaal. Zo kon de TND zich niet onderscheiden van de smeltkroes van bewoners op de Geitenkamp. Ook de invloed van de bezetter op de gemaakte keuzes werden niet erkend of gehoord. Alleen labels als 'goed' of 'fout' hadden enige betekenis in de verwerking van het verleden na de oorlog. Voor een tussenweg of variaties daarop was geen ruimte. Zo ontstond in Arnhem een discrepantie tussen achterblijvers en teruggekeerden. De enige raakvlakken die nog bestonden waren de stad Arnhem en de gebeurtenissen van september 1944. Alleen daarin konden de bewoners elkaar vinden. Alleen daarin herkenden zij de noodzaak om gezamenlijk de stad weer op te bouwen.

BIBLIOGRAFIE

Onderstaan overzicht toont achtereenvolgens de gebruikte literatuur, archiefbronnen per instelling en inventarisnummer en krantenartikelen die online via Delpher zijn geraadpleegd. In deze lijst zijn hoofdzakelijk bronnen en literatuur opgenomen die daadwerkelijk zijn gebruikt voor de totstandkoming van dit onderzoek. De krantenartikelen uit de periode 1940 – 1945 zijn gesorteerd op titel van de betreffende krant.

LITERATUUR

- Belinfante, August David, *In Plaats van Bijtjesdag; De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen, 1978).
- Brouwer, Jan, *Van Market Garden tot bevrijding en het belang van het Over-Betuwsse Bruggenhoofd* (Elst, 2014).
- Lloyd, Clark, *Crossing the Rhine; breaking into Nazi Germany 1944 and 1945. The greatest airborne battles in history* (New York, 2008).
- Frost, John, *A Drop too Many* (Barnsley, 2009).
- Hirschfeld, Gerhard, *Bezetting en collaboratie; Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem, 1991).
- Horlings, André, *Arnhem Spookstad; herinneringen van evacuees, gastgezinnen en achterblijvers na de slag om Arnhem, 1944- '45* (Rijswijk, 1995).
- Iddekinge, Pieter van, *Arnhem 44/45; evacuatie, verwoesting, plundering, bevrijding, terugkeer* (Arnhem, 1981).
- Iddekinge, Pieter R. A. van, *Door de lens van de Booys* (Utrecht, 1999).
- Jong, Louis de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 5 I (Den Haag, 1974).
- Jong, Louis de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 7 I (Den Haag, 1976).
- Jong, Louis de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 10B I (Den Haag, 1981 & 1982).
- Kerkhoffs, Bert, *Arnhem, stad van daklozen* (Nijmegen, 1981).

- Kershaw, Robert J., *It never snows in September; the German view of Market Garden and the Battle of Arnhem, September 1944* (Surrey, 2007).
- Korthals Altes, Alexander, *Luchtgevaar; luchtaanvallen op Nederland 1940-1945* (Amsterdam, 2014).
- King, Sanchez 'Operation "Anger": The Little Known Canadian Victory at Arnhem in 1945', 4(4), *the Army Doctrine and Training Bulletin* (2001), 49-53.
- Maan, Ingrid, *Weggemoffeld* (Aalten, 2015).
- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie en de Duitse bezetting* (Amsterdam, 2009).
- Liempt, Ad van, *De Oorlog* (Amsterdam, 2009).
- Linhardt, Andreas *Die Technische Nothilfe in der Weimarer Republik* (Braunschweig, 2006).
- Littlejohn, David, *Defending the Reich* (Londen, 2007).
- Littlejohn, David, *The Patriotic Traitors; a history of Collaboration in German Occupied Europe 1940-1945* (Londen, 1972).
- Peatling, Robert, *No Surrender at Arnhem* (Wimborne Minster, 2004).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in Oorlogstijd; besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006).
- Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders* (Amsterdam, 2002).
- Rossiter, Mike, *We Fought at Arnhem* (Londen, 2009).
- Ryan, Cornelius, *A Bridge too Far* (Londen, 2015).
- Slaa, Robin te, *1941, Het masker valt* (Houten, 2016).
- Vincx, Jan en Viktor Schotanius, *Nederlandse vrijwilligers in Europese krijgsdienst, 1940-1945* (Antwerpen, 1989).
- Vree, Frank van en Rob van der Laarse (red), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam, 2009).
- Winkel, Lydia, *De ondergrondse pers 1940-1945* (Amsterdam, 1989).
- Woude, Johan van der, *Arnhem, Betwiste Stad* (Amsterdam, 1945).

ARCHIVALIA

Gelders Archief, 1557 Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog,

- 25 'De parachutist die in Arnhem het langzame stand hield', artikel uit Het Vrije Volk (15 september 1948) over Robert ('Bob') Peatling.
- 86 Stukken betreffende de rechtszaak tegen Gurbe Jan Veenstra, architect-ingenieur, wonende te Arnhem, wegens kennelijke collaboratie met de Duitsers, 1945-1949.
- 198 Tribunaal van het Arrondissement Arnhem, 29 september 1947.
- 199 'Rapport over den Technischen Nooddienst (T.N.D.), die in den evacuatie-tijd 1944-1945 te Arnhem is werkzaam geweest', J.M. Haverink (Arnhem, 1945).
- 221 Pamflet 'Waarschuwing!'
- 224 Een brief van een Duitse militair aan 'Meine liebe Emmij', 22-11-1944.
- 234 Overzicht van de werkzaamheden, activiteiten en ervaringen van de Arnhemmer A. Schermer, als waarnemend burgemeester, in en ten behoeve van de Gelderse hoofdstad, in de periode september 1944 - april 1945.
- 252 Lijsten van onder andere leden van de NSB, opgesteld na de bevrijding.
- 257 Stukken betreffende de Luchtbeschermingsdienst en de brandweer te Arnhem, 1939-1944.
- 279 Stukken betreffende 'De spitters van Arnhem' uit de omgeving van Bussum en Naarden, 1944-1946.
- 309 'Wie was de leider van de Technische Nooddienst?'
- 326 Stukken betreffende de evacuatie van Arnhem, september - oktober 1944.
- 329 'Waarom wij niet uit Arnhem evacueerden en de consequenties daarvan', Arnhem, 1945.
- 353 Opgave van Arnhemse NSB'ers van de periode voor tot 1942, overgenomen uit de archieven van het Arnhemse NSB-kantoor.
- 393 P.C. Heiser, 'Arnhem geëvacueerd; wat gebeurde er in de goeddeels verlaten stad?', Arnhem, 1946.
- 426 Aantekeningen van P.J.H. Mattheij over de waarnemend burgemeester Schermer (08-10-1981).

600 'Wat gebeurde er in Arnhem tijdens de evacuatie van de stad? De waarheid over de Technische Nooddienst te Arnhem', Gurbe Jan Veenstra (Arnhem, 1946).

1208 Aantekeningen en correspondentie van P.C. Heiser, 1944-1950.

1300 Stukken betreffende (personeel en de werkzaamheden van) de Technische Nooddienst te Arnhem, 1944-1945.

1485 Krantenartikelen over (het overlijden van) Johan 'papa' Penseel, een verzetsman uit Arnhem; Arnhemse Courant, 1966 en 1975.

1524 Stukken betreffende de evacuatiepost Geitenkamp, 18 september - 4 oktober 1944.

Gelders Archief, 2197 Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949,

1737 Mededeling van de oprichting van een afdeling van de Technische Noodhulp.

6028 Ingebruikgeving aan de Technische Noodhulp.

Gelders Archief, 2867 Collectie L.P.J. Vroemen,

47 Duitse oorlogsrapporten uit de periode 1944-1945.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 001, Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden,

58 Formulieren "Abgabe von Güter für den Truppenbedarf".

59 Formulieren "Abgabe von Güter für den Truppenbedarf".

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen,

1773 Stukken betreffende de oprichting van plaatselijke Technische Nothilfegroepen en hun personele bezetting, 1941.

1775 Dienst- en Stabsbefehle, gericht aan de plaatselijke groepen, 1941-1944.

1778 Stukken betreffende huurcontracten inzake de door de Technische Nothilfe gehuurde gebouwen, 1942-1943.

1782 Stukken betreffende het oprichten van een Nederlandse Technische Nothilfe-afdeling voor de inzet in het Oosten, 1943.

1789 Personeelsblad en deelnemerslijst van de Reichsschule der Technische Nothilfe te Belzig, 1942-1943.

1793 Stukken betreffende de politieke betrouwbaarheid van kandidaten voor opname in de Technische Nothilfe, 1942-1944.

1794 Stukken betreffende de beschikbaarheid en verrichte werkzaamheden van de verschillende Technische Nothilfegroepen, 1940-1944.

1797 Stukken betreffende de controle op het functioneren van de plaatselijke groepen van de Technische Nothilfe, 1942-1943.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123 Nationaal Socialistische Beweging,

1218 Stukken betreffende doelstelling organisatie en indeling van het "Technisch Gilde in Nederland".

KRANTEN & TIJDSCHRIFTEN

Brouwer, Jan, 'Slag om Arnhem, een (on)bewuste geschiedvervalsing', *Historiek* (25-10-2015)
< <http://historiek.net/slag-om-arnhem-een-onbewuste-geschiedvervalsing/53989/> >.

Ploeg, Harry van der, 'Dodenherdenking op de Geitenkamp', *De Gelderlander* (12-04-2017)
< <http://www.gelderlander.nl/arnhem/dodenherdenking-op-de-geitenkamp~a973e9af/> >.

Algemeen Handelsblad (29-03-1943)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000043082:mpeg21:p001> >.

Apeldoornsche Courant (16-12-1943)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010381687> >.

Arnhemsche Courant (13-05-1942)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010329034:mpeg21:p001> >.

---, (07-10-1943)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010329818> >.

De Bevrijding (14-02-1945)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010421604:mpeg21:p002> >.

Nieuwe Tilburgse Courant (11-08-1943)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010316859:mpeg21:p001> >.

Ons Volk (15-05-1944)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010434761:mpeg21:p007> >.

Het Parool (04-12-1944)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010436653> >.

De Telegraaf (23-07-1941)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110583438> >.

Trouw (18-04-1945)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010444240> >.

Utrechtse Courant (17-08-1942)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010998282:mpeg21:p002> >.

Utrechtse Courant (03-11-1942)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBDDD02:000205931:mpeg21:p004> >.

Het Vaderland; Staat- en Letterkundig Nieuwsblad (02-03-1944)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010021257> >.

De Waarheid (10-03-1944)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010450716:mpeg21:p001> >.

---, (09-06-1944)

< <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010450739:mpeg21:p004> >.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Voorblad; Gelders Archief, 1560 Fotocollectie Tweede Wereldoorlog, 5191 Koningstraat, Arnhem, richting Grote Kerk (Eusebius), 1945, Zilver Rupe (?).